

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

О. В. БОБІНА, І. В. ШАПОВАЛОВА

ОСНОВИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Навчальний посібник

Рекомендовано Вченою радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА

2021

УДК 32(075.8)

Б72

Автори:

О. В. Бобіна, канд. іст. наук, доцент;

І. В. Шаповалова, канд. філос. наук

Рецензенти:

В. О. Ханстантинов, д-р політ. наук, професор;

Ю. В. Ломжець, канд. політ. наук, доцент;

В. М. Вашкевич, д-р філос. наук, професор

Рекомендовано Вченою радою НУК

як навчальний посібник (протокол № 04 від 30.04.2021)

Бобіна О. В.

Б72 Основи науки про політику. Конспект лекцій : навчальний посібник / О. В. Бобіна, І. В. Шаповалова. – Миколаїв : НУК, 2021. – 200 с.

ISBN 978-966-321-418-4

У посібник включені конспекти лекцій, завдання для індивідуальної роботи, списки джерел і літератури.

Призначено для студентів різних спеціальностей, які вивчають курси, пов'язані з пізнанням політики як явища суспільного життя. Посібник стане в нагоді всім, хто бажає засвоїти ази політичних знань.

УДК 32(075.8)

© Бобіна О. В., Шаповалова І. В., 2021

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2021

ISBN 978-966-321-418-4

ВСТУП

Людина живе в складному і швидкоплинному світі. Людина пов'язана зі світом великою кількістю соціальних, економічних, культурних, духовних зв'язків. Людина – істота розумна, хоче розібратись і зрозуміти цей світ та свої стосунки з ним. Саме тому людина досліджує та аналізує його. Так з'являються науки – класичні і прикладні. В ХХІ ст. кількість «нових» знань і «нових» наук буде зростати. Але особливого значення будуть набувати знання, пов'язані з розвитком спільнот, суспільств, груп людей – тобто науки, пов'язані з соціумом. Людина не може існувати поза суспільством. А центром суспільних відносин ще надовго залишаться влада в суспільстві, існування держави, насилля, справедливість, свобода, демократія, тоталітаризм. Саме ці та інші феномени в полі зору «політичної науки», або «політології».

Знання про політику і владу, сформовані за п'ять тисяч років, стануть у нагоді молоді, яка вже свідомо має обирати і формувати шляхи розвитку українського суспільства.

Поширення цих знань – головне завдання викладачів соціально-гуманітарного напрямку. Пропагуючи знання про політику і владу, викладачі пропонують ряд вибіркового дисциплін. Серед них: «Основи демократії», «Соціологія політики», «Громадянське суспільство в Україні», «Політична система України», «Україна в системі міжнародних відносин».

У посібнику «Основи науки про політику. Конспект лекцій» з позицій сучасних методологічних підходів розкриваються зміст, структура та функції інститутів політичної системи, різноманітних чинників функціонування політичного процесу, а також специфіка їх вияву у суспільних трансформаціях України. Запропонований курс збагачує студентів політичними знаннями, сприяє формуванню у них активної політичної позиції, розуміння своїх громадянських прав, свобод і обов'язків, умінь давати раціональну оцінку діям різних політичних партій і лідерів з позицій загальнонаціональних інтересів.

Окрім викладу теоретичної складової навчального матеріалу кожна тема містить зручний методологічний інструментарій для його опрацювання: запитання і завдання для самоконтролю студентів, практичні завдання, які включають теми есе. Наприкінці посібника подані списки основної навчальної літератури, загальної додаткової літератури, періодичних джерел та короткий словник політологічних термінів.

Навчальний посібник розрахований на студентів, викладачів, усіх тих, хто цікавиться проблемами політичної науки.

Автори висловлюють особливу подяку Челушкіній М. В. за велику технічну допомогу в роботі над посібником, оскільки без неї підготовка посібника була б дуже проблематичною.

Лекція № 1. ПРЕДМЕТ ТА ЕВОЛЮЦІЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ. СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА НАУКА

1. Політологія як наука і навчальна дисципліна: основні етапи розвитку. Предмет і об'єкт науки про політику.
2. Зв'язок науки про політику з іншими соціально-гуманітарними науками.
3. Методи та функції науки про політику.

Основні поняття та категорії

Політика, об'єкт і предмет політології, методи дослідження, галузі політології, функції політології, політична закономірність, політична наука, наука про політику.

1. Поява політики як специфічної сфери діяльності людей відбувається на етапі виникнення держави. З моменту своєї появи політика потрапила в коло інтересів різних дослідників, але тривалий час перебувала у структурі релігійно-міфологічних поглядів, а згодом у складі філософської науки.

В західному світі для означення комплексу знань про політику і владу використовують поняття «політична наука», «наука про політику». На т. зв. пострадянському просторі закріпився термін «політологія». Автори наголошують на тому, що вони розглядають ці терміни як синоніми. Особливо в дидактичному контексті.

В Україні поки що більшість дослідників і педагогів використовують термін «політологія». Певним чином автори

віддають данину традиції, але впевнені, що терміни «Political science», «Political Philosophy», «Comparative Politics», «International Relation», «Ukrainian Politics», «Political Theory», «Government» конкретизують об'єкт дослідження.

Термін «політологія» походить від двох грецьких слів: «**politike**» – державні та суспільні справи, і «**logos**» – слово, вчення. Перше слово ввів у науковий вжиток Арістотель, друге – Геракліт. Синтез цих слів визначає політологію як науку про політику.

Формування політології як самостійної наукової дисципліни відбувається в другій половині XIX ст. Так, у 1857 р. американський вчений Ф. Лейбер відкриває кафедру історії і політичної теорії та розпочинає читати курс «Політології» студентам у Колумбійському коледжі. В 1880 р. при Колумбійському університеті утворюється Вища школа політичної науки, яка об'єднала багатьох науковців, що вивчали і викладали студентам політичну науку. Це були лише перші кроки, що посприяли активному формуванню в США системи політологічних навчальних і наукових закладів. А вже в 1903 р. була створена Американська асоціація політичних наук, у тому ж році почав видаватися політичний журнал.

Становлення науки про політику також має свою історію. Наприклад, у Франції викладання «політичних і моральних наук» було започатковано ще в часи Великої французької революції, а в 1872 р. – відкрито Вільну школу політичних наук. Нині більшість французьких провінцій мають власні інститути політичних наук. У 1885 р. у Великобританії розпочала роботу Лондонська школа економічних і політичних наук, де відбувається підготовка працівників органів державної влади та управлінців різних рівнів. Італія також не стояла осторонь цих процесів. У 1896 р. політолог і соціолог Г. Моска опублікував книгу «Елементи політичної науки». В Німеччині роз-

витком політичної науки займалися такі видатні вчені, як М. Вебер, Р. Міхельс. Усі ці багатогранні процеси дають підстави говорити про розширення політичної науки в Європі, починаючи з кінця XIX ст.

Завершився процес становлення науки про політику як самостійної науки й навчальної дисципліни в 1948 р. У цьому ж році під егідою ЮНЕСКО була створена Міжнародна асоціація політичної науки. Також у цьому році на Міжнародному конгресі з питань політичної науки у Парижі був визначений контент цієї науки й надано рекомендації університетам світу включити курс політології до вивчення в системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни. Також було чітко сформовано структуру політичної науки, коло наукових досліджень, які були найбільш актуальні та запитані суспільним життям того часу.

В 1998 р. під егідою ЮНЕСКО створено Міжнародну асоціацію політичної науки (МАПН, «IPSA»), метою якої є інтеграція дослідницьких зусиль учених різних країн, обмін інформацією та підвищення практичної ефективності рекомендацій політичної науки.

В СРСР наука про політику як окрема наука не вивчалася і не викладалася. Радянські ідеологи таврували її як «буржуазну теорію», «лженауку». Лише окремі політологічні проблеми в заангажованому вигляді, із суворим дотриманням ідеологічних догм і заборон, розглядалися в рамках історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, інших суспільних наук.

Політологію як науку і нову навчальну дисципліну в усіх вищих навчальних закладах колишнього СРСР починають викладати на початку 90-х рр. У Миколаївському кораблебудівному інституті імені адмірала С. О. Макарова (нинішній НУК) уперше курс політології було прочитано в 1990 р.

Політична наука як самостійна наука має свій **об'єкт** і **предмет** пізнання. **Об'єктом** політології виступає вся політична сфера життя суспільства. Політична сфера являє собою всю сукупність взаємодій, взаємозалежностей великих і малих соціальних груп, об'єднань громадян, окремих індивідів у політичному процесі. Політична сфера суспільства складається з соціально-політичних інститутів, організацій, які забезпечують взаємодію між різними суб'єктами політики. **Предметом політичної науки** є закономірності формування й розвитку політичної влади, форми та методи її функціонування і використання в державно-організованому суспільстві.

Узагальнюючи все сказане вище, можна зробити таке визначення: **політологія** – це наука про політику, політичні системи та політичні процеси. І це найбільш коротка дефініція (визначення), усього різних визначень політології близько п'ятисот.

2. У другому питанні визначаємо взаємозв'язок науки про політику з іншими науками.

Політологія в статусі самостійної науки має свій предмет дослідження, але задля всебічного вивчення всіх аспектів політики вона взаємодіє та тісно пов'язана з іншими суспільними науками.

Філософія – наука, в межах якої тривалий час розвивалися політичні знання. Філософія може претендувати на роль загальнометодологічної дисципліни, із якої виокремився ряд інших суспільних наук, предметом її дослідження є найбільш універсальні принципи мислення та пізнання. Філософія політики формує загальний погляд на політику, її світоглядне осмислення, розуміння її взаємозв'язку з іншими сферами суспільного життя, формулює цінності політичного життя.

Соціологія найбільш тісно пов'язана з політологією. Ці науки утворюють окрему галузь знань – політичну соціологію, яка вивчає систему взаємодії політики з соціальним середовищем, здійснює аналіз соціальної структури, неформальних політичних інститутів, діяльності політичних лідерів. У центрі уваги політології є політика, її складові, рух та ефективність; політичної соціології – людина як суб'єкт політики, взаємозв'язок політичних і соціальних відносин.

Історія – досліджує процес розвитку політичного життя суспільства, державних інститутів, партій та рухів. Взаємозв'язок політології та історії визначається тим, що, з одного боку, політична наука допомагає створити теоретичну базу аналізу реальної еволюції політичних процесів; з іншого – історія та сучасна політична практика є не тільки критеріями визначення правильності теоретичних висновків політичної науки, а й основою нових узагальнень і висновків.

Право вивчає юридичні механізми ухвалення і реалізації політичних рішень, пов'язаних з урегулюванням відносин та поведінки людей у процесі суспільного життя, в тому числі у сфері політики. Спільним між політологією і правовою наукою є те, що вони досліджують державно-правові проблеми та явища. Відмінність між політологією і правом – у тому, що норми права досить визначені, а політика як сфера людської діяльності більш мінлива та непостійна, і майже непередбачувана.

Психологія – вивчає психічні (суб'єктивні) чинники політичної поведінки особи й груп, їх мотивацію, вплив ціннісних орієнтацій, переконань на поведінку учасників політичних процесів. Саме політична психологія надає можливість вивчати феномен політичного лідерства і політичного керівництва, елітизму.

3. Політологія позиціонує себе як наука. Характерною рисою науки є особливі й унікальні інструменти або методи дослідження явищ та феноменів, що входять до предметного поля науки.

Існують різні підходи до класифікації методів політичної науки. Політологи найчастіше виділяють три групи таких методів.

До першої групи належать загальні методи дослідження політичних об'єктів. Вони відрізняються безпосередньою спрямованістю на об'єкт, що вивчається, і дають їм специфічну інтерпретацію.

Соціологічний метод надає можливість з'ясувати залежність політики від суспільства, встановити соціальну умовленість політичних явищ і процесів, вплив на політику системи економічних відносин, соціальної структури суспільства, культури, ідеології.

Метод структурно-функціонального аналізу розглядає політику як певну цілісність, систему, в якій кожен елемент виконує специфічні функції.

Метод системного аналізу полягає у вивченні політики як цілісної, складної саморегульованої системи, яка постійно взаємодіє з навколишнім соціальним середовищем за схемою «вхід–вихід», системи, де «вхідні» імпульси здійснюються у формі вимог громадян, їх підтримки або заперечення тих чи інших рішень, та «вихідних» – певних політичних рішень, що є реакцією системи на вимоги громадян.

Інституційний метод орієнтується на вивчення інститутів, які забезпечують політичну діяльність і обслуговують політичний процес.

Біхевіористський метод спирається на застосування методів, притаманних природничим наукам, методів конкретної соціології, за допомогою яких вивчення політики від-

бувається через дослідження різноманітних аспектів поведінки окремих особистостей і груп.

Історичний метод вимагає вивчення політичних явищ у їх послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язків минулого, сьогодення і майбутнього.

До другої групи можна віднести **загальнологічні методи**, які відносяться не до дослідження політичних об'єктів, а безпосередньо до організації та процедури пізнавального процесу (вони належать не тільки політології, а й науці в цілому). Це аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування і перехід від абстрактного до конкретного, моделювання, математичні, кібернетичні та інші методи.

Третю групу методів політології складають **методи емпіричних досліджень**, які забезпечують отримання первинної інформації про політичні явища, процеси, факти політичного життя. Ці методи не відображають специфіки політології, та в основному запозичені нею з конкретної соціології, кібернетики та деяких інших наук. До них належать: методи статистики, насамперед електоральної; лабораторні експерименти; аналіз документів; теорія ігор; спостереження та ін.

Вся сукупність методів політології підпорядкована одній меті – отриманню достовірних, об'єктивних знань про політичну сферу життя суспільства, політичну систему і політичні процеси та тенденції їх розвитку.

Друга частина цього питання потребує з'ясування основних **функцій сучасної політичної науки**.

Теоретико-пізнавальна функція політології пов'язана з вивченням, систематизацією, поясненням, аналізом, узагальненням та оцінкою різних політичних явищ, процесів та інститутів. Завдяки цій функції політологія виявляє об'єктивні тенденції соціально-політичного розвитку суспільства і дає оцінки політичним ситуаціям. Ця функція, наприклад, дає

можливість отримати найпервинніші відомості про учасників політичних подій, їх потреби, політичні інтереси, ціннісні орієнтації, рівень політичної культури, факти реальної і вербальної політичної поведінки.

Управлінська функція. Характерною ознакою сучасної політології є щільний зв'язок політології з реальним політичним життям, з політичною практикою. Безумовно, сама наука не керує політичними інститутами, але науковці створюють теоретичний, концептуальний апарат, який політики, державні управлінці використовують для реформування політичних інститутів, уточнень їх функцій, необхідних для цього законодавчих змін. Тобто політологи беруть участь у розробці конкретних практичних рекомендацій з питань підвищення ефективності керівництва політичними процесами та подіями.

Прогностична функція полягає у передбаченні шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки. Прогностична функція шукає відповідь на питання, якою буде дійсність у майбутньому та коли відбудуться певні політичні події. За допомогою цієї функції здійснюється передбачення політичних процесів. Частіше за все результатом цієї функції є створення прогнозів – гіпотез, які спираються на вже відомі тенденції розвитку політичних явищ.

Функція політичної соціалізації забезпечує процес включення людини в політичну сферу життя суспільства і формування певного типу політичної культури. Політологія покликана дати необхідний мінімум знань громадянам про політичні реалії, норми політичної поведінки, політичні цінності. Ця функція сприяє вихованню політично свідомої особистості, спроможної самостійно, раціонально і критично оцінювати політичні феномени та робити свідомий політичний вибір.

Світоглядна функція сприяє утвердженню цінностей, ідеалів, норм цивілізованої поведінки в суспільстві, політичної культури соціальних суб'єктів, дозволяє зрозуміти цілі, інтереси суспільних рухів, спрямованість політичних процесів і, як наслідок, надати перевагу найбільш ефективним, демократичним традиціям і правовим нормам розвинутих політичних систем.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає політологія? Дайте визначення політології як науки.
2. Визначіть передумови появи політології як самостійної науки.
3. Назвіть основні етапи розвитку політології.
4. Особливості політології як навчальної дисципліни.
5. Якими методами користується політологія при вивченні свого предмету?
6. Які функції виконує політологія?
7. У чому полягає суть взаємодії політології з іншими суспільствознавчими науками.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть таблицю: визначте спільне та відмінне політичної науки з іншими науками (перелічені та інші), з такими науками як: історія, філософія, економіка, правознавство, соціологія, психологія.

2. Підготуйте індивідуальну творчу роботу (есе) на запропоновані теми або на власний вибір:

«Чи варто знайомитись з основами політичної науки та чому?»;

«З'ясуйте різницю між «політологією» в Україні та «політичною наукою» на Заході»;

«Чому ви згодні або не згодні «займатись політикою».

Література

1. Бодуен Жан. Вступ до політології / пер. з фр. О. Марштупенко. Київ: Основи, 1999. 174 с.
 2. Левенець Ю. А. Політична наука: параметри раціоналізму. *Наук. зап. ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України*. 2006. Вип. 30. Кн. 1. С. 6–10.
 3. Бенетон Филипп. Введение в политическую науку / пер. с фр. М. М. Федоровой. Москва: Веселый мир, 2002. 367 с.
 4. Политическая наука в Западной Европе / под ред. Ханса-Дитера Клингеманна; пер. с англ. М. Гурвица, А. Демчука и др.; под. ред. Е. Б. Шестопал. Москва: Аспект Пресс, 2009. 487 с.
-

Лекція № 2. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

1. Релігійно-міфологічні ідеї Стародавнього світу: історія та особливості.
2. Політична думка античності.
3. Особливості соціально-політичних концепцій Середньовіччя.
4. Політичні вчення Нового часу.
5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX – на початку XXI ст.
6. Український досвід політичних рефлексій.

Основні поняття та категорії

Аристократія, демократія, конфуціанство, монархія, олігархія, поліс, політична історія, політична думка, політична доктрина, політична концепція, політичне знання, політична культура, політична наука, теорія держави і права, теорія розподілу державної влади, суспільний договір, цивілізаційна теорія, глобалізаційні процеси.

1. Найдавніші політико-правові ідеї формуються в перших центрах людської цивілізації. В стародавньому Єгипті, державах Міжріччя (Шумер, Аккад, Вавилон), Палестині, Індії і Китаї формуються настанови правителям, створюються перші писані закони, виносяться рішення щодо важливих

державних питань. Базовими ідеями того часу (3 тис. до Р. Х. – 5 ст. до Р. Х.) стали ідеї про божественне походження влади і правителя, про те, що держава і влада – складові елементи світового порядку. На жаль, наші знання обмежені писемними джерелами, яких залишилось небагато.

Найбільш повно стародавні політичні ідеї дійшли до нас у Ведах – давніх книгах давніх аріїв, які склали основу давньої індійської цивілізації. Найвідомішими стали трактати «Настави про користь» («Артхашастра», IV ст. до Р. Х.), «Закони Ману» («Манавадхармашастра», II ст. до Р. Х.).

Найкраще збереглись філософсько-політичні трактати Давнього Китаю. Одним з найбільш впливових політичних вчень Стародавнього Китаю було **конфуціанство**. **Конфуцій (Кун Фу-цзи, 551–479 рр. до Р. Х.)** був одним із засновників філософської і політичної думки Китаю.

Його політичні ідеї виходили з того, що ідеальне правління державою повинне спиратися на моральні принципи. Він розвиває патріархально-патерналістську концепцію розуміння держави. У відповідності до цієї концепції держава – це велика сім'я, де правитель – суворий, але високоморальний і справедливий батько, а піддані – слухняні діти. Державні відносини виступають продовженням сімейних відносин. Ключ до управління народом у силі морального прикладу «благородних мужів» (правителів) своїм підданим.

Протилежні думки щодо системи організації державної влади були запропоновані представниками іншої філософської школи Стародавнього Китаю, яка домінувала у середині IV ст. до Р. Х. – **школи легістів**. Одним із засновників цієї школи був **Шан Ян (400/390–338 рр. до Р. Х.)**. Їх вчення відображало процес раціоналізації політичних ідей у Стародавньому Китаї.

Легісти виступали за сильну централізовану державу з численним бюрократичним апаратом, спроможним контролювати всі сфери життя людей. Мудрий правитель керує за допомогою суворих законів, які встановлювали державну монополію у ряді галузей економіки, а також передбачали суворі покарання, кругову поруку, систему доносів. Така авторитарна держава повинна чітко регламентувати та всебічно контролювати всі аспекти життя громадян, навіть їх настрої.

2. Друге питання присвячене розгляду політичної думки античності. Ідеї Давньої Греції і Риму заклали підґрунтя сучасної європейської цивілізації. Розвиток політичної філософії античності вважається вершиною політичної думки Стародавнього світу. Політичні ідеї в Стародавній Греції набувають форму теорій, ознаки цілісності та системності. Активний розвиток політичних теорій був запитаний самим полісом – унікальною формою організації політичного життя.

Одним із найбільш відомих мислителів античності був **Платон (427–347 рр. до Р. Х.)**. Свої політичні ідеї він виклав у роботах «Держава», «Політика», «Закони». Суспільство Платон розумів як відображення вічних ідей, які існують незалежно від людей та оточуючої їх дійсності. Найбільш важливою і безпосередньою формою існування суспільства є держава. Філософ намагався створити картину ідеальних суспільств і держави.

В роботі «Держава» він змалював образ ідеального суспільства, яке складається з трьох класів: правителів-філософів, воїнів-стражів, ремісників і селян. Ієрархія цих класів заснована на їх відповідності трьом частинам душі: розумній – філософи – правителі, які є мудrimi і здійснюють справедливе правління; афективній частині душі – воїни, сильні та дисципліновані, які захищають державу від народних повстань усередині і від нападу ззовні; жаданій частині душі –

ремісники, селяни, торговці, які створюють матеріальні засоби існування суспільства. Перші два класи позбавлені приватної власності та сім'ї. В такій державі існує спільність жінок та державне виховання дітей.

Найкращою формою державного правління він вважав правління аристократів – правління мудрих філософів. Інші чотири форми правління – тимократія (правління військової знаті), олігархія (правління багатих), демократія (влада народу), тиранія (влада тирану) – є недосконалими. Важливо зазначити, що Платон першим вказав на взаємозв'язок політики, держави і соціальних змін (поділ праці, поява класів, нерівність людей).

Учнем Платона був філософ **Арістотель (384–322 рр. до Р. Х.)**, який заклав основи політичної науки як самостійної науки. Його вчення більш реалістичне, ніж вчення Платона, оскільки він узагальнив практичний досвід функціонування 158 грецьких міст-полісів. Філософу належать такі політичні твори, як «Політика», «Афінська політика», «Етика», «Риторика».

Арістотель заперечував можливість існування ідеальної держави, тому що, на його думку, держава – це результат природного розвитку, а не божественного провидіння. Філософ вважав поліс (місто-державу) вищою формою спілкування людей, відображенням сутності людини як «політичної тварини», в якій закладено інстинктивне стремління до спільного проживання. Формами такого існування виступають сім'я, громада, держава. Головна мета держави – це досягнення «кращого життя», загального блага для всіх громадян.

Арістотель заперечує ту тоталітарну модель держави, яку запропонував Платон. В його державі існує приватна власність та моногамна сім'я у всіх вільних громадян. На думку Арістотеля, держава – це втілення справедливості, закону,

сфера вираження загального інтересу громадян. Арістотель виділяє дві групи форм державного правління. До правильних, справедливих він відніс: монархію (одновладдя), аристократію і політію (найкращу). Неправильні форми правління: тиранія, олігархія, охлократія (влада натовпу) – слугують лише власним інтересам правителів, а не народу. Найкращою формою правління є політія, вона забезпечує правління більшості, яка відповідає майновому й освітньому цензу.

3. Розгляд цього питання варто розпочати з характеристики змісту змін, які відбувалися у середні віки в історії Європи після розпаду Західної Римської імперії.

У часи середньовіччя панував переважно релігійний світогляд, носієм якого виступала християнська церква. Цей світогляд виходив з того, що все існуюче виникло за волею Бога. Всі зміни в суспільстві – справа Бога для того, щоб покарати або винагородити людей. У роботі «Про град Божий» один з найбільш відомих мислителів середньовіччя **Аврелій Августин (354–430)**, виклав основи християнської політичної доктрини. Праця була написана для пояснення з позицій християнства історичної події – взяття Риму готами в 410 р. На думку Августина, священне місто було загарбане тому, що було «градом диявола». Всю історію людства Августин уявляв як боротьбу між «градом Божим» і «градом земним». «Град Божий» складали праведники та янголи. «Град земний» складався із грішників і дияволів. Єдиний шлях до спасіння людини – це залучення до Бога та християнських чеснот.

Не менш авторитетним богословом був **Томас (Фома) Аквінський (1225–1274)**. Його трактати «Сума теології», «Про правління володарів». Він виходив із того, що державна влада походить від Бога і тому повинна підпорядковуватися духовній владі. Таке положення пов'язане із намаганням

теологів середньовіччя обґрунтувати верховенство духовної влади (носій – церква) над світською (носії – монарх і феодали).

Державу Т. Аквінський (Аквінат) розглядав як частину універсального порядку, творцем та верховним правителем якого є Бог. Державна влада забезпечує збереження суспільної злагоди і громадянського миру. Незважаючи на божественний характер влади, її отримання і використання залежить від людей. Найкращою формою правління вважав монархію. Виступи проти влади монарха визнавалися Аквінатом як смертний гріх та розглядалися як виступи проти Бога. Світська влада повинна відповідати християнським заповідям і не пригнічувати свій народ. У випадку нестерпної деспотичної влади тирана припускалась можливість навіть його вбивства народом.

Новий підхід до розуміння держави заклав видатний державний діяч і політичний філософ епохи Відродження італієць **Ніколо Макіавеллі (1469–1527)**. Його також вважають фундатором політичної науки, тому що він першим сформулював предмет і метод політології. Праці «Державотворець», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія», «Історія Флоренції». Безпосередня участь Макіавеллі в політичному житті забезпечила йому розуміння того, що без політичних знань не можливе ефективне управління державою, а політична наука слугує вирішенню суспільно важливих задач.

Н. Макіавеллі обґрунтував самостійність політичної сфери, її відносну незалежність від економіки, релігії, моралі, культури. Він вважав, що політика має власну логіку, яка визначає політичну владу. Метод політичного реалізму, який він увів у політологію, допоміг остаточно позбавитися впливу на неї релігійного світогляду.

Н. Макіавеллі розрізняв поняття «суспільство» і «держава». Виділяючи шість форм держави, він розглядав три як

«погані у всіх відношеннях» (тиранія, олігархія, охлократія) і три – «добрі самі по собі» (монархія, аристократія, демократія). Найкращою формою держави Н. Макіавеллі вважав змішану, тобто помірковану республіку, що поєднує переваги монархії (можливість об'єднати), аристократії (мудрість і правління кращих) і демократії (свобода і участь народу в управлінні державою).

На думку Н. Макіавеллі, мораль і політика несумісні. Пізніше політику, яка спирається на культ сили, жорстке маніпулювання, аморальність, назвали «макіавеллізмом».

4. У четвертому питанні необхідно проаналізувати особливості політичних теорій Нового часу (XVI–XIX ст.) з обґрунтуванням можливості устрою суспільства на принципах раціоналізму, свободи і громадянської рівності. Політична теорія в цей час обґрунтовує вимоги нового класу буржуазії, яка вела боротьбу проти феодальних порядків. Формулюються принципи «природного права», у відповідності до яких кожна людина народжується з невід'ємним комплексом прав – правом на життя, свободу, працю, участь у справах суспільства і держави. Висновки політичної філософії цієї епохи, їх практичний характер та орієнтація на вирішення нагальних соціальних проблем лежать в основах усіх демократичних суспільств сучасності.

Англійський філософ **Томас Гоббс (1588–1679)** вважав природне, додержавне існування людей станом прихованої «війни всієї проти всіх». Для того, щоб покінчити з первісним хаосом та гарантувати суспільний порядок і права громадян, індивіди уклали суспільний договір між собою, яким вручали свої права, долю і владу главі держави – монарху. В обмін на права громадян держава гарантувала їм порядок у суспільстві. Так Т. Гоббс обґрунтовував необхідність абсолютної монархії, що править за допомогою закону.

Ідеологічним підґрунтям нових буржуазних порядків стає концепція лібералізму, головні засади якої розробив **Джон Локк (1632–1704)**, поклавши в їх основу принцип свободи і прав особистості. Реалізація ідеалу вільної людини вимагає обмеження державної влади. З цієї метою вільні індивіди укладають суспільний договір, основним принципом якого є положення про народний суверенітет: народ – єдине джерело державної влади, і він укладає договір із правлячою владою. Головна функція держави полягає у захисті природних і невід’ємних прав людини – «права на життя, свободу і власність». Для того, щоб держава не зазіхала на права і свободи людини, Дж. Локк висунув ідею поділу державної влади на законодавчу і виконавчу. Найкращою формою правління Дж. Локк вважав конституційну монархію.

Величезний внесок у розвиток прогресивних ідей цього часу внесли французькі філософи. Французький мислитель і філософ **Жан-Жак Руссо (1712–1778)**, на відміну від англійців, ідеалізував додержавне, природне існування людини, вважаючи, що за своєю природою людина – істота добра. Головна задача суспільного договору полягає в тому, щоб «знайти таку форму асоціації, яка б захищала всією загальною силою особистість і майно кожного із членів асоціації і завдяки якій кожний, поєднавшись з усіма, підпорядковується тільки самому собі і залишається вільним, як і раніше». Кожна людина передає державі свої індивідуальні права і свободи. Також досліджував природу і причини нерівності в суспільстві. Найбільш яскравий політичний твір Ж.-Ж. Руссо – «Про суспільну угоду».

Ідею поділу державної влади активно розвивав французький філософ **Шарль-Луї Монтеск’є (1689–1755)**. Потреба у поділі влади на законодавчу, виконавчу і судову виходить, на думку Ш.-Л. Монтеск’є, із природи людини, її схильності

до зловживання владою. Державна влада повинна мати свої межі і не загрожувати правам і свободам громадян. У роботі «Про дух законів» він виділив три типи правління – республіку, монархію і деспотію. Ідеальний тип – демократична республіка, але в тих умовах вона була не досяжна. Більш реалістичною виглядає, за Ш.-Л. Монтеск'є, форма аристократичної демократії, за якої правління монарха врівноважується правлінням представників народу.

Особливе місце у формуванні концепції лібералізму і розвитку європейських ідей правової держави мали роботи філософа **Іммануїла Канта (1724–1804)**, який був родоначальником німецької класичної філософії. Політичні роботи «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані», «До вічного миру», «Метафізика звичаїв». Проблеми устрою держави лежать безпосередньо у способах і методах управління народом. З цієї позиції І. Кант виділяв наступні форми правління: республіканську і деспотичну. Республіканська – заснована на відокремленні виконавчої влади від законодавчої. Побудова правової держави повинна здійснюватися через поступальні реформи, а не революції і насильство. Ідею поділу державної влади І. Кант тлумачить як ідею рівноваги гілок влади: законодавча влада належить тільки суверенній «колективній волі народу»; виконавча – концентрується у законного правителя і підпорядкована законодавчій верховній владі; судова влада – призначається виконавчою владою. Субординація й узгодження трьох гілок влади попереджує деспотизм і гарантує добробут народу.

Найбільш завершеної і систематизованої форми набувають концепції правової держави і громадянського ладу в праці «Філософія права» німецького філософа **Георга Гегеля (1770–1831)**. Держава реалізує ідею розуму, свободи і права. Вища форма держави – це національна держава. Найкращою

формою державного правління є спадкова монархія. Державна влада поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу (урядову) і королівську (монарх наділений певною законодавчою ініціативою).

5. XIX ст. стало часом розвитку модерної політичної науки і політичних знань. Європейські революції XIX ст., унікальний політичний досвід США, зміни в Європі потребували свого осмислення і впорядкування в межах нової науки.

Вагомий внесок у розвиток політичної науки XIX ст. зробив французький мислитель **Алексіс де Токвіль (1805–1859)**, який досліджував історичну генезу і перспективи демократії. В його книзі «Демократія в Америці», виданій у 30-ті рр. XIX ст., аналізується суспільно-політичний устрій США, протиріччя між політичною рівністю й політичною свободою при демократії; феномен демократичного індивідуалізму, відчуження та участь людей у політичному житті; питання централізації і децентралізації влади; створення інститутів місцевого самоврядування і незалежних об'єднань, організацій громадян, політичних партій.

В цей час активно розвивалися соціалістичні вчення. Серед них виділяється марксизм. **Карл Маркс (1818–1883)** здійснив теоретичну розробку засад комунізму. Автор теорії суспільно-економічних формацій, понять економічного базису та надбудови (до неї він відносив політику, духовність тощо), концепту соціальних класів як великих груп людей залежно від місця у виробництві, Маркс вважав двигуном соціальних і політичних змін класову боротьбу. Суперечності в марксизмі сприяли виокремленню з нього комунізму та соціал-демократії.

В XIX – першій половині XIX ст. з'являються теорії еліт, які розробили італійські соціологи **Вільфредо Парето (1848–1923)** і **Гаetano Моска (1858–1941)**. Вони поділяли

суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Парето розглядає еліту як групу людей, що є найбільш активною, здібною і продуктивною, та має «найбільший індекс» своєї діяльності. Саме еліта забезпечує динамічну рівновагу соціальної системи. Стабільна політична система характеризується владою еліти левів, а при нестабільній системі панують лиси.

Німецький соціал-демократ і соціолог **Роберт Міхельс (1876–1936)** створив теорію олігархізації, у відповідності до якої вожді ніколи не поступаються своєю владою народним масам, а тільки іншим вождям, такий процес отримав у нього назву «залізного закону олігархічних тенденцій».

Інший німецький політолог і соціолог **Макс Вебер (1864–1920)**, який працював на зламі XIX–XX ст., виклав свої ідеї в працях «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарство і суспільство». Політику він тлумачив як прагнення до участі у владі. Держава – це інститут панування одних людей над іншими, який спирається на легітимне насилля. Вебер виділив три типи легітимного панування: раціонально-легальний (спирається на силу закону); традиційний (заснований на традиціях); харизматичний (на вірі людей у виняткову харизматичну постать керівника держави). Також значну увагу Вебер приділяв всебічному аналізу феномену бюрократії (раціональну та тоталітарну). Розробив концепцію «плебісцитарної демократії».

На початок XX ст. політична наука розвивалася перш за все в Європі та Сполучених Штатах – у країнах, де утвердився демократичний режим. У цих країнах політична наука набула характеру прикладної науки. Але досягнення демократичної політичної теорії євроатлантичного світу рухнули в умовах Першої Світової війни (1914–1918), післявоєнних революцій, утвердження тоталітарних режимів у СРСР

і Німеччині, масових убивств під час Другої Світової війни (1939–1945).

Через ці обставини в 30-50-ті рр. відбувається певний перегляд предмету політичної науки. В США набуває великої популярності раціоналістично-позитивістський підхід у дослідженнях політики. Частина американських дослідників заявила, що вивчати в політиці можна лише те, що обчислюється математикою, де можна провести експеримент, де можливі перевірки результатів за допомогою математичної моделі, а проблеми філософії та цінностей політики не є актуальними. Такий ухил в емпіричну сферу дав гарні результати в розумінні поведінки виборців, прогнозуванні їхнього вибору, впливу і формування громадської думки, конфліктів і консенсусу в політиці. Західноєвропейська політична думка продовжувала відстоювати ідеї філософії політики, цінностей політики, великих теорій та класичної політичної думки. В 70-ті рр. американці відновлюють інтерес до моральності політики та її світоглядної складової. Так, наприклад, у 1971 р. з'являється фундаментальна праця Дж. Роулза «Теорія справедливості». На початку ХХІ ст. так і співіснують два підходи у дослідженні політики: раціонально-позитивістський та філософсько-моральний.

Особливість реальних політичних процесів ХХ–ХХІ ст. і в першу чергу перехід демократії багатьох країн дали поштовх для подальшого розвитку політичної науки, інтенсифікації порівняльної політології (компаративістики), появи нових напрямів. Проблеми модернізації політичних систем досліджували З. Бжезінський, Дж. Сарторі, О. Енкарнасьйон та ін. Аренд Лейпхарт розробив концепцію консоціальної демократії, яка властива сучасному політичному плюралізму, положення щодо коаліційної політики, самоуправління меншості тощо. Самуель Філіпс Хантінгтон був автором кон-

цепції «хвиль демократизації». Він також досліджував залежність демократії від матеріального добробуту, розробив технократичну та популістську модель модернізації. Та й особливості самих західних країн зумовлювали критику плюралістичної демократії. Юрген Хабермас зауважує, що сучасні системи блокують активність громадян, а політичні вибори є обранням панів рабами. Він заперечував, що конфлікти долаються зростанням добробуту, адже причина конфліктів – у класовій структурі. На недоліки у своїй концепції змушений був реагувати і Роберт Алан Даль. Продовжуючи дослідження, він виявив зростаючу нерівність у політичному потенціалі суспільних сил та переходить від концепції поліархії до розробки теорії економічної демократії як чинника політичної рівності.

Дослідження політиків у цьому напрямку тривають.

6. Українці досить пізно долучились до власної рефлексії політичного життя і феномену політики. Традиції власного державного і політичного життя часто переривались і не сприяли таким міркуванням.

Частина дослідників шукають витоки інтелектуальної політико-філософської традиції у діяльності **Ярослава Мудрого (бл. 978–1054)** та настанов митрополита **Іларіона (бл. 990–1054 чи 1055)**. Але, як на нашу думку, перші вагомі ідеї відносяться до XVI ст. і викладені у працях **Станіслава Оріховського (1513–1566)** та **Йосипа Верещинського (1533– 1599)**. Саме останній заявив про необхідність створення князівсько-козацької держави у складі Речі Посполитої. Ми не знаємо, читав чи ні, ці та інші трактати **Богдан Хмельницький (1595–1657)**, який вчився в єзуїтському колегіумі. Але саме Богдан піднявся в своїй боротьбі до рівня державного діяча. Б. Хмельницький, незважаючи на чисельні невдачі, став першим національним політиком-практиком у Новій

історії України. Занепад Гетьманщини відклав розвиток української політичної думки до XIX ст. Лише в середині XIX ст. з'являється певна кількість інтелектуалів-українців, які зважилися на виголошення політичних ідей і політичних роздумів. З ідеями панслов'янського, українського націоналізму виступили члени Кирило-Мефодіївського товариства. За свої політичні ідеї українці були жорстоко покарані. І більш ніж на тридцять років українська інтелектуальна верхівка зосередилася на культурницькій роботі. Лише в 70-ті рр. XX ст. М. Драгоманов заявив про необхідність політичної боротьби для українців, а значить, і теорії цієї боротьби. Вперше, М. Драгоманов сформулював мету цієї боротьби – федеративна демократична республіка замість імперської Росії і українська автономія в демократичній Росії (щось на зразок США або Австро-Угорщини). Ідея федералізму та автономії панувала в підросійській українській політичній думці від 70-х рр. XIX ст. до 1918 р., близько сорока років. Так само ідея автономії України, але у складі Австро-Угорської імперії, панувала в умах західноукраїнських політиків. Важко було розв'язати дилему автономії-незалежності і найбільшому українському інтелектуалу І. Франку.

Дві революції в Російській імперії проходили для українських політиків під знаком боротьби за визнання української мови, української школи, літератури і преси. Але швидкий розвиток революції в Росії навесні-влітку 1917 р. просто примушує українських діячів поряд з визнанням автономії замислюватися і над ідеєю незалежності. В 1917–1918 рр. московські комуністи та їхні союзники в Україні розв'язали жорстоку війну проти нечисельної української інтелігенції та її ідеї незалежної України. В 1921–1922 рр. ця ідея була «похована і знищена» московськими комуністами до 1991 р. Україна стала частиною нової російської імперії під назвою СРСР.

Але поразка української національної революції підштовхнула українців до ґрунтовного аналізу подій, досягнень, прорахунків від 70-х рр. XIX ст. до 1917–1922 рр.

У 20-30-ті рр. українські націонал-комуністи і «чисті» націоналісти пропонували свої ідеї розвитку. В 1919 р. з'являється праця С. Мазлаха та В. Шахрая «До хвилі. Що діється на Вкраїні і з Україною?». Саме в ній знаходимо перші ідеї українського націонал-комунізму: «Комунізм, але не російсько-московський!». У кінці 20-х р. М. Скрипник, М. Хвильовий, М. Волобуєв спробували їх розвинути. Комуністичний (радянський) терор швидко придушив ці ідеї. Натомість у Галичині молодь стала на бік українського радикального націоналізму з гаслом «Держава понад усе!». Теоретиком націоналізму виступив Д. Донцов.

В умовах т. зв. хрущовської відлиги з'являється український дисидентський рух. Дисиденти пробували виступати пропагандистами демократичних прав і свобод у брежнєвський час.

Таким чином, до 1991 р. українська політична думка мала більш практичний характер, пов'язаний з вирішенням конкретних політичних завдань.

Здобувши в 1991 р. незалежність, українське суспільство і його верхівка постали перед вирішенням глобальних політичних питань, що притаманні державному будівництву. Слід наголосити, що в 1991 р. Україна була наймолодшою незалежною державою в Європі. На сьогодні «молодше» України лише невизнане всім світом Косово та частина пост-югославських країн.

Українська правляча верхівка в інтелектуальному сенсі не була готова вирішувати складні політичні, економічні і соціальні проблеми. А українські науковці лише почали засвоювати величезний багаж знань політичної науки.

Питання і завдання для самоконтролю

1. У чому сутність основних політичних концепцій Стародавнього Сходу?
2. Чому філософи античного світу були великими знавцями політики та політичної думки?
3. Які основні ідеї політичної думки європейського середньовіччя?
4. Визначить базові засади вчення про політику Н. Макіавеллі.
5. Чому Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є відкривають новий етап розвитку політичної думки?
6. У чому полягає сутність ідей про державу та право Г. Гегеля та І. Канта?
7. Чим відрізнялись основні політичні ідеї марксизму від ідей класиків європейської думки Нової доби?
8. Дайте характеристику розвитку політичних ідей в Україні в різні історичні часи.
9. Які цікаві ідеї в сфері політичного життя ви могли б виділити в сучасну добу (кінець XX ст. – початок XXI ст.)?

Завдання для самостійної роботи

1. Напишіть рецензію на фрагмент праці, за таким планом: автор; назва праці та рік її написання; основні ідеї, знайдені в праці; критичні коментарі, зауваження та аргументи до них; ваші запитання до автора. Пропонованих авторів і праці знайдете в розділі «Джерела і література. Класики політичної думки».
2. Підберіть цитати відомих політичних діячів про політику і владу.
3. Визначіть свої власні 10 ідей, які розкривають зміст політики, влади, справедливості та свободи.

Джерела і література

1. Історія політичної думки: підручник / за ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ, 2016. 1000 с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Кухта, Борис. З історії української політичної думки. Текст лекцій: навчальний посібник. Київ: Генеза, 1994. 363 с.
4. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. Київ, 1997. 838 с.

Лекція № 3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА ЯК СОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА

1. Влада як універсальне соціальне явище. Основні види влади.
2. Політична влада і політика: визначення та ознаки.
3. Основні функції політики.

Основні поняття та категорії

Влада, теорії влади, ресурси влади, легітимність і законність влади, політична влада, ознаки політичної влади, державна влада, політика, внутрішня та зовнішня політика.

1. Поняття влади дає можливість зрозуміти сутність та призначення політичних інститутів і процесів, саму політику. Визначення цього поняття, з'ясування сутності й характеру політичної влади дає змогу виокремити політичні відносини з усієї сукупності суспільних відносин, має важливе значення для розуміння природи політики й держави. Про важливість поняття влади свідчить існування кратології (від грец. кратос – влада і логос – слово, поняття, вчення) – сукупності знань про владу. Існує велика кількість дефініцій влади. Узагальнюючи їх, можемо дати найбільш універсальне визначення. **Влада** – це особливий соціальний інститут, який виявляється в здатності і можливості соціального суб'єкта суспільства (індивіда, групи, організації тощо) задля досягнення певної

мети, здійснювати визначальний вплив на поведінку інших людей за допомогою різних засобів (закону, переконання, сили, авторитету, маніпуляції та ін.). Іншими словами – влада, це коли можна примусити інших робити те, що вони, можливо, не бажають робити.

Із зазначеного вище можна зрозуміти, що влада є відношенням, взаємодією, отже, передбачає наявність двох сторін. Основною особливістю владної взаємодії є переважний вплив однієї її сторони на іншу. Тому сторону з переважним впливом ми називаємо суб'єктом, а сторону, яка цього впливу зазнає – об'єктом владного відношення. Влада покликана створювати та розподіляти дуже важливі для всіх людей цінності – безпеку, порядок, стабільність, фінансові ресурси та ін. Тому люди усвідомлюють чи відчують потребу в урядових (владних) структурах та готові поступитися частиною своєї свободи, сподіваючись, що влада буде ефективно виконувати свої функції.

Зазвичай виділяють декілька основних **видів влади** (залежно від засобів здійснення).

Так, економічна влада – це об'єктивно зумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, в яких власник засобів виробництва підпорядковує своїй волі волю інших учасників процесу виробництва.

Соціальна влада – це розподіл соціальних благ, визначення статусу різних груп у структурі суспільства, посад, прав та обов'язків, надання соціальних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом тощо, а також розподілу доходів, різноманітних пільг та привілеїв.

Духовно-інформаційна влада – це організація духовного процесу в усіх його формах та здійснення інформаційного й ідеологічного впливу. Ця влада реалізується за допомогою засобів духовно-інформаційного впливу на людей, через

мораль, релігію, ідеологію, мистецтво, наукові знання, інформацію про поточні події суспільного життя тощо. Незаперечною є влада так званих моральних авторитетів – людей з високими моральними рисами, які присвятили своє життя служінню суспільному благу. Найбільшу духовно-інформаційну владу в сучасному суспільстві мають засоби масової інформації – преса, радіомовлення, телебачення, а останнім часом – міжнародна інформаційна комп'ютерна мережа Інтернет.

Сімейна влада – побудована на силі авторитету, впливові одного або декількох членів сім'ї на її життєдіяльність. Цей авторитет є виявом поваги одних членів сім'ї до інших, результатом визнання їхнього життєвого досвіду, певних досягнень.

Влада реалізується та здійснюється за допомогою *ресурсів влади*. Це засоби здійснення влади, які використовуються або потенційно можуть бути використані. Серед них основні: політико-правові, економічні, демографічні, збройні (силові).

2. Політична влада – це здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей, суспільних груп чи індивідів, в межах суспільства – держави, впроваджувати у життя рішення, що виражають їхні інтереси та потреби, за допомогою волі, авторитету, права, фінансових чинників, насильства; це організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики. *Джерелом влади* є політичне панування, яке постає як панування інтересу. Для завоювання влади необхідно спершу стати реальною панівною силою і завоювати владу, а далі – закріпити своє панування. Політична влада функціонує в суспільстві поряд з економічною, соціальною, релігійною. Політична влада має свої характеристики (особливі риси). Це перш за все публічність і відкритість, повноваження влади публічно і відкрито закріплені в законах, поділ влади

(реальний лише в демократичних суспільствах), наявність публічного, закріпленого в законі механізму здійснення (функціонування) влади. Однією із базових характеристик політичної влади є її легітимність. Німецький класик соціології М. Вебер запропонував три типи легітимності влади: традиційний (спирається на віру в святість традицій і право на володарювання лише тих, хто одержав владу за цією традицією); харизматичний (заснований на вірі в надприродну святість, героїзм чи інші виняткові чесноти володаря); раціонально-бюрократичний (легальний) (ґрунтується на вірі в силу правових норм, професіоналізм владних структур). Легітимність має властивість змінювати характер і ступінь підтримки влади та її інститутів.

Поняття «політична влада» значно ширше від поняття «державна влада». Не кожна політична влада є владою державною, хоча будь-яка державна влада – завжди політична.

Державна влада – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат та володіє монополією правом на прийняття законів, інших актів і розпоряджень, обов'язкових для всього населення. Державна влада завжди функціонує за політико-територіальним принципом. Вона суверенна, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна у мережах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх відносинах. Домінуючим принципом функціонування державної влади є принцип її поділу. Найкраще цей принцип реалізується в демократичних державах. Основоположниками теорії поділу влади вважають англійського філософа Д. Локка, французького просвітника Ш. Л. Монтеск'є, хоча цю ідею висловлював ще давньогрецький історик Полібій.

За цією теорією, для ефективного та законного функціонування державної влади мають існувати незалежна одна від

іншої законодавча, виконавча та судова влади. Це створює систему «стримувань і противаг» проти узурпування влади в одному центрі, в одних руках. Як наслідок, такий поділ державної влади сприяє зваженості та балансу в прийнятті державних рішень, а відтак і дієвості політичного керівництва та управління і виступає основою механізмів забезпечення свободи і незалежності окремого індивідуума, його захисту.

3. Пропонуємо таке, досить просте визначення: політика – це особлива сфера діяльності/боротьби між особами, соціальними групами (класами), націями, центром якої є задача завоювання, утримання, реалізації та використання державної (політичної) влади. Політика, без сумніву, це і участь у справах держави. Політика виступає відносно самостійним і майже всеохоплюючим феноменом. У демократичних суспільствах йде постійна боротьба проти розширення втручання держави і політики в громадську сферу. Суспільство намагається зберегти частину своєї автономії. Найкраще обґрунтували обмеження держави і політики анархісти. Але всі їхні чудові ідеї до цього часу залишається мрією та утопією.

Натомість політика охоплює майже всі сфери життя людської спільноти. Так, внутрішня політика виступає як економічна політика, соціальна політика, культурна політика, освітня політика, військова політика та ін.

В останньому питанні звертаємо увагу на основні *функції політики*, до яких належать:

- управлінська – розробка основних напрямків економічного, соціального, духовного розвитку суспільства;
- прогностична – визначення перспектив суспільного розвитку, створення різноманітних моделей майбутнього стану економічної, політичної системи тощо;
- інтеграційна – об'єднання різноманітних груп суспільства навколо фундаментальних ідей, інтересів, цінностей;

– мобілізаційно-організаційна – мобілізація матеріальних, духовних, трудових ресурсів для ефективного вирішення суспільно важливих завдань;

– ідеологічна – розробка певного суспільного ідеалу, що містить у собі політичні та соціальні цінності;

– політична соціалізація – інтеграція і включення індивідів у політичне життя суспільства у відповідності до існуючих норм функціонування політичної системи;

– інноваційна – творче осмислення політичної дійсності.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке влада як соціальне явище. Чи хочете ви влади?
2. Розкрийте сутність основних теорій походження і змісту влади.

3. Які ознаки політичної влади?

4. Назвіть головні ресурси влади.

5. Чи може існувати суспільство без влади?

6. Як співвідносяться між собою поняття «легітимність влади» та «законність влади»?

7. Як змінюються рівень довіри населення до політичної влади в Україні протягом незалежності?

Завдання для самостійної роботи

Напишіть есе на теми:

«Молодь у політичному житті України: можливості та обмеження»;

«Я і влада. Чому я хочу (не хочу) мати владу. Навіщо мені влада. Щоб я зробив, маючи владу»;

«Я Президент України і мої три головні рішення»;

«Я міський голова і мої три рішення»;

«Який рівень легітимності сучасної політичної влади в Україні, на вашу думку»;

«Хто має владу в Україні – народ чи олігархи?».

Джерела і література

1. Кухта Б. Політична влада та її рішення. Львів: Центр політичних досліджень, 2006. 237 с.
 2. Мартинюк Р. С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз. Острог: Вид-во Націон. ун-ту «Острозька академія», 2007. 352 с.
 3. Тертичка Валерій. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 750 с.
 4. Райт Глен. Державне управління. Київ: Основи, 1994. 191 с.
 5. Пал Леслі А. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 1999. 422 с.
 6. Льюкс Стивен. Власть: радикальный взгляд / пер. с англ. А. Кырлетева. Москва: Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2010. 239 с.
 7. Кола Д. Политическая социология / пер. с фр. А. И. Кристаловского и др. Москва: Весь мир: ИНФРА-М, 2001. 405 с.
-

Лекція № 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

1. Політичний режим: визначення, сутність. Основні різновиди політичних режимів.
2. Демократія як політичний режим: історія і сучасні форми.
3. Основні характеристики авторитарного політичного режиму та його сучасний стан.
4. Тоталітаризм як соціально-політичний феномен XX ст.
5. Політичний режим в Україні: проблеми визначення.

Основні поняття та категорії

Політичний режим, класифікації політичних режимів, легітимність влади, тоталітаризм, авторитаризм, ліберальний режим, демократія, вимірювання демократії, індекс демократії, концепції (теорії) демократії, концепції автократії «рейтинг демократії», «демократичний барометр», транзит політичного режиму.

1. Для розуміння функціонування складних механізмів політичної системи політологи використовують поняття «політичний режим».

Політичний режим – це система методів, способів і засобів реалізації політичної влади. Розгорнуте визначення включає всю функціональну характеристику політичної системи, сукупність інституційних, соціальних та ідеологічних елементів, що забезпечують формування і реалізацію

політичної влади в країні на певний термін. Коли досліджують і аналізують державу, то насамперед використовують три базові ознаки – політичний режим, форму державного правління та державного устрою. І саме політичний режим надає якісну визначеність державі і політичній системі.

Охарактеризувати політичний режим можна за рядом параметрів. Це такі параметри, як:

1) рівень конституціоналізму; реальний рівень розподілу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову та співвідношення між ними;

2) гарантованість прав і свобод особистості та їх співвідношення з правами держави; ступінь реальної участі народу в політичному житті, наявність механізмів прямої демократії;

3) роль у суспільстві і державі силових структур (армії, поліції, органів державної безпеки та ін.);

4) становище політичних партій, рухів, громадських об'єднань громадян у політичній системі; функціонування системи соціального представництва;

5) механізми формування представницьких органів влади та їх реальна роль у системі управління; прозорість державного апарату;

6) статус засобів масової інформації, рівень гласності в суспільстві.

Ці параметри вкладаються в три основні ідеально-теоретичні моделі, а саме в тоталітарний, авторитарний, демократичний політичні режими.

2. «Демократія» – один із найдавніших принципів політичного життя в Європі. В основі демократичного режиму лежить феномен «демократії». Поняття *«демократія»* (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) означає народовладдя, владу народу. Однак ситуація, при якій весь народ здійснював би політичне володарювання, поки що ніде не реалізова-

на. Це швидше ідеал, те, до чого потрібно всім прагнути. Тим часом є ряд держав, які пройшли по шляху демократії далі інших (Німеччина, Франція, США, Канада, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Бельгія, Нідерланди, Швейцарія, Англія) і на які найчастіше орієнтуються інші держави.

Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму (плебісцитарну) і представницьку (репрезентативну).

До форм **прямої демократії** належать: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів тощо. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька демократія – це форма демократії, за якої народ як єдине джерело влади має право приймати рішення, але реалізує це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати інтереси народу. Носіями представницької демократії є парламенти, інші виборні органи влади як у центрі, так і на місцях.

Жодна із цих форм у «чистому вигляді» не існує, але в умовах демократичного режиму вони проявляються обидві.

Можемо вказати на основні ознаки **демократичного режиму**.

Повне дотримання конституціоналізму. Суть ідеї конституціоналізму в тому, що народ – єдине джерело влади, суверен у державі. Народний суверенітет виражається в тому, що саме народу належить установча, конституційна влада в державі. Чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Парламент наділений виключним правом видавати закони. Три гілки політичної влади врівноважують одна одну. Зокрема, вища виконавча влада (президент, уряд) має право законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи. Президент має право вето на рішення, прийняті законодавчими органами. Судова влада має повноваження скасувати рішення як законодавчої, так і виконавчої влади.

Громадяни мають великий обсяг прав і свобод, які не тільки проголошуються, але і юридично закріплені за ними. У демократичних державах діє правовий принцип «усе, що не заборонено, – дозволено».

Опозиція існує в різних сферах і формах, має весь спектр необхідних прав і свобод та здійснює системний контроль за діяльністю правлячої влади.

Існує політичний плюралізм та багатопартійність. При демократичному режимі функціонує багатопартійна система, за якої одна партія може змінити при владі іншу на законних підставах у результаті виборів. Забезпечено і реалізовано процедуру вільних і чесних виборів, що виключають усякий примус і насильство.

Поліція, спецслужби та армія – виконують функції забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки держави й суспільства. Їхні дії регулюються й обмежуються чинністю закону. Основні функції з підтримки правопорядку належать не армії й спецслужбам, а поліції та судам.

Церква відокремлена від держави і держава вже не втручається в сферу релігійних відносин.

Відсутня цензура. ЗМІ вільні і незалежні. Вони можуть критикувати будь-яке владне рішення, представників влади, але не мають права закликати до зміни влади в неконституційний насильницький спосіб.

Економіка функціонує на ринкових засадах, створені всі необхідні умови для її ефективного розвитку.

3. Проміжне становище між демократичним й тоталітарним політичними режимами займає авторитарний режим. Подібно тоталітаризму авторитарні політичні режими відрізняються майже необмеженою владою державних органів. Це проявляється у твердому політичному правлінні, опорі, якщо буде потреба – на примусові й силові методи для регулювання соціальних процесів. У той же час, подібно демократії, для авторитаризму характерне збереження вузької сфери громадянського суспільства, приватної ініціативи в економіці, частково ринкової конкуренції. Головною соціальною опорою авторитарного режиму, як правило, є групи військових («силовиків») і державної бюрократії. Нерідко їхні дії, націлені на посилення монополізації влади, виявляються досить ефективними. Однак ці режими погано пристосовані для налагодження ефективного зв'язку між владою й рядовими громадянами. У цьому закладена небезпека для самого існування авторитарного політичного режиму.

Авторитарний політичний режим можна визначити як необмежену владу однієї особи чи групи осіб, він не допускає політичну опозицію, але зберігає автономію особи і суспільства в позаполітичних сферах.

Авторитаризму притаманні свої характерні ознаки.

Відсутність або значне обмеження конституціоналізму, відсутній реальний поділ влади; значна концентрація виконавчої і найчастіше законодавчої влади – у руках глави держави при обмеженні контролю парламенту над державною політикою. Існує вплив виконавчої влади на судову; у центрі й на місцях відбувається концентрація влади в руках одного або декількох, тісно взаємозалежних владних осіб або органів

при одночасному відчуженні народу від реальних важелів державної влади.

Політичні права й свободи громадян значною мірою обмежені. Закони захищають переважно інтереси держави, а не особистості. У законодавчій сфері діє принцип: «Усе, що не дозволено, – заборонено», при цьому парламент або відсутній, або виконує номінальні функції.

Існує частковий плюралізм, опозиція не допускається. Може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на «лінію, вироблену правлячою партією».

Формування органів влади здійснюється не демократичним шляхом, а за допомогою призначення «зверху». У результаті оточення авторитарного лідера підбирається на основі особистих симпатій і відданості йому, а не відповідно до ділових якостей і здібностей.

«Силові» структури суспільству практично непідконтрольні й часом використовуються у виключно політичних цілях та можуть залучатися до політичних репресій, які вже не носять масового характеру, а спрямовуються проти лідерів політичної опозиції. Відсутній масовий терор. Насильницькі прийоми здійснення політичної влади завуальовані, але зберігають свою актуальність.

В економічній сфері можуть панувати адміністративні методи управління, економіка зберігає планову модель (як правило, така модель успадковується від попереднього тоталітарного режиму), або ринкову модель, але з можливістю активного втручання держави.

Авторитарний політичний режим має свої переваги й недоліки. Його переваги особливо відчутні в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада може забезпечити громадський порядок, політичну стабільність, мобілізувати суспільні

ресурси на виконання певних завдань. До недоліків авторитаризму відноситься повна залежність політики від позиції глави держави та його оточення, табу на вираження громадянами своїх політичних поглядів. Прикладами сучасних авторитарних політичних режимів є Білорусь, Росія. Досвід останнього десятиліття показує, що авторитарні режими рано чи пізно поступаються місцем демократії.

4. У цьому питанні розкриваємо історію виникнення тоталітарних режимів, охарактеризовуємо найбільш вагомі передумови цих процесів та основні риси тоталітаризму. Серед них найбільш загальними вважаються складності переходу низки країн до індустріальної стадії розвитку при слабкості демократичних інститутів, атомізація суспільства в результаті швидкого руйнування доіндустріальних соціальних структур та інститутів, нездатність правлячих еліт вирішувати проблеми модернізації з допомогою механізмів права і вільного ринку. В ХХ ст. тоталітаризм існував у трьох основних формах. Це соціалізм радянського зразку на чолі зі Сталіним, італійський фашизм на чолі з Муссоліні та німецький націонал-соціалізм на чолі із Гітлером. Комунізм (соціалізм) став історично першою і класичною формою тоталітаризму «лівого» зразка.

Політична наука виявила **основні риси тоталітаризму**.

Правляча верхівка (монарх, диктатор, правляча партія та її вождь, військова верхівка) концентрує в своїх руках повний обсяг повноважень законодавчої, виконавчої і судової влади, при цьому формальний поділ державної влади може існувати. Повна відсутність конституціоналізму.

Громадяни практично позбавлені особистих прав і свобод. Найбільш жорстко обмежуються політичні права, хоча ці права можуть бути закріплені в конституції (якщо вона існує),

але на практиці відсутні механізми їх реального забезпечення, а закони захищають лишеправлячий режим.

Відбувається ідеологізація всього суспільного життя при монопольному пануванні «єдиної вірної» ідеології (класової, расової, націоналістичної). Жорстоко придушується будь-яке інакомислення.

В суспільстві панує масова політична партія вождистського типу. Ця партія зростається з державою («партія-держава») і зосереджує всю повноту влади в суспільстві. Партія-монополіст стає ядром всієї політичної системи, існує заборона на всяку політичну опозицію; панівна партія контролює створення і функціонування будь-яких громадських об'єднань.

Відбувається тотальне маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою всеосяжної системи пропаганди й агітації. Оголошується формальна колективістсько-демократична мобілізація (у виборах, маніфестаціях та ін.). У політичній свідомості цілеспрямовано формується уявлення про «єдність влади і народу».

Держава здійснює монопольний контроль над засобами масової інформації, культурою, релігією тощо, аж до особистого життя громадян.

Армія, міліція служба безпеки виконують каральні функції, активно залучаються до масових політичних репресій.

Економіка повністю підпорядкована державі, обмежуються або скасовуються ринкові засади саморегулювання економічної сфери, формується модель планової економіки.

Церква або заборонена, або повністю контролюється державою.

Як приклад можна навести моделі тоталітарних режимів, які панували у Радянському Союзі за часів Сталіна (1929–1953), у фашистській Італії (1927–1943 рр. часів Б. Муссоліні), в нацистській Німеччині (періоду правління А. Гітлера

1933–1945), режим червоних кхмерів Пол Пота (1975–1979 рр., Камбоджа), сучасні КНДР, Куба.

5. Практика функціонування політичного режиму в Україні свідчить про складність і неоднозначність самого феномену «політичного режиму» і труднощі визначення його характеристик у модерній Україні XIX–XX ст. Так само важко остаточно визначити політичний режим в Україні в третині XIX ст.

У XIX ст. українські землі знаходились під владою авторитарних режимів двох імперій. У 1848 р. авторитарний режим Австрійської імперії, під тиском революції «Весни народів», почав трансформацію в демократичному напрямі. Натомість авторитарний режим Російської імперії почав свою модернізацію «з гори» за рішенням імператора Олександра II. Реформована Австро-Угорська імперія та українські землі в її складі запроваджують елементи демократії, які проіснували до 1918 р. В умовах закінчення Першої світової війни й угорської революції імперія розпалась на демократичну Австрію та авторитарну Угорщину, а землі Західної України були поділені між демократичною Чехословаччиною та авторитарними Польщею і Румунією. В 1938–1939 рр. відбувається новий поділ. Галичина і Буковина, в результаті германсько-радянського пакту, підпадають під владу тоталітарної диктатури Й. Сталіна (СРСР), а Закарпаття «віддається» Гітлером авторитарній Угорщині. Таким чином, відносно демократичний режим Австрійської імперії замінюється, в своїй більшості, авторитарно-тоталітарними режимами.

Землі підросійської України з 1861 р. по 1917 р. перебувають в умовах неквапливої (млявої) модернізації / реформ. Реформи поволі змінюють режим. Ця неквапливість переривається революцією 1905–1907 рр. і соціальним рухом 1912–1913 рр. Закінчується все соціальною революцією 1917–1921 рр. Ця

революція, заявляючи про утвердження пролетарської диктатури із свободою для робітників і селян, приводить до утвердження в 1929–1932 рр. першого в Європі тоталітарного «комуністичного» режиму з одноосібною диктатурою Й. Сталіна. Таким чином, досвід демократичного режиму на землях України на переломі ХІХ–ХХ ст. навряд чи нараховував півстоліття.

В 1932–1933 рр. на більшій частині українських земель, а з 1939 р. на всіх землях, утвердився сталінський тоталітарний режим. Цей режим проіснував до смерті Й. Сталіна в 1953 р. Він змінився пом'якшеним тоталітаризмом-авторитаризмом М. Хрущова та Л. Брежнєва. Реформи М. Горбачова не допомогли трансформувати режим в умовно-демократичний. СРСР розпався і колишні республіки, в 1989–1991 рр. проголосивши незалежність, постали перед вибором політичного шляху і вибором політичних режимів. Колишні Балтійські республіки (Латвія, Литва, Естонія) обрали демократичні режими європейського зразка, колишні азіатські республіки – обирали авторитаризм різного виду. Вірменія та Азербайджан приєдналися до них. Свій шлях обрали Грузія, Білорусь, Молдова, Росія, Україна. В цих державах відбувалось зіткнення авторитарного і демократичного поглядів на майбутній політичний устрій і політичний режим.

В Україні боротьба двох тенденцій – авторитарної і демократичної, є визначальною рисою режиму, що вже утвердився протягом тридцяти років. Що ми знаємо про сучасний політичний режим в Україні напевно? До початку 20-х рр. ХХІ ст. він не є сталим, стабільним, з певним набором характеристик, які б дали можливість визначити його точно, це по-перше. По-друге, «наш» сучасний політичний режим об'єднує в собі риси різних зразків: від авторитарного до демократичного. По-третє, частина олігархічних сил України

все ще мріє про «єдиного хазяїна», який був би «чесним маклером». Але громадянське суспільство своїми «революціями» застерігає олігархів від реалізації авторитарних, монополістичних мрій. По-четверте, шлях українського політичного режиму до набуття російсько-білоруського зразка суттєво уповільнився, і лише маргінальні політичні сили відкрито проголошують антидемократичні ідеї «сильної, сталінської руки» в Україні. Все більше українське громадянське суспільство і частина політичних сил проголошують ідеї утвердження європейських цінностей у соціальній, політичній, економічній сферах.

Можемо визначити характерні риси сучасного політичного режиму: наявність елементів демократії та децентралізації; існування елементів громадянського суспільства; мінімальне функціонування принципів правової держави; збереження сильного впливу олігархату на політичну верхівку, спроби з боку олігархату і політичної верхівки сформувати «головний» центр влади, який би контролював всі гілки влади; збереження клептократичних, плутократичних і трайбалістських принципів у політичному житті; сильні зовнішні впливи.

Незважаючи на гібридність українського політичного режиму, він все більше віддаляється від авторитарно-геронтократичних режимів Росії та Білорусі. А це вселяє надію на формування «нормального» політичного устрою. Разом з тим, слід пам'ятати, що т. зв. англійська демократія утверджувалась з XIII ст. по XVIII ст.; французька демократія утверджувалась німецька та японська демократії остаточно утвердились за допомогою американських військ у 50-ті рр. XX ст. В цьому сенсі шлях українського демократичного режиму тільки почався.

**Питання і завдання
для самоконтролю та дискусії**

1. Дайте визначення політичного режиму.
2. Які основні параметри розкривають сутність політичного режиму?
3. Охарактеризуйте недемократичні політичні режими (тоталітарний та авторитарний). Що в них спільного та відмінного?
4. Дайте визначення демократії. Назвіть, які існують її типи та охарактеризуйте кожний з них.
5. Розкрийте природу демократичного режиму.

Завдання для самостійної роботи

Напишіть есе на задану тему:

- «Еволюція недемократичних політичних режимів у світі»;
- «Еволюція політичного режиму в Україні»;
- «Який політичний режим для України найкращий»;
- «Політичні режими України та її сусідів: порівняльний аналіз»;
- «Складіть порівняльну таблицю тоталітарного, авторитарного і демократичного режиму за основними ознаками».

Джерела і література

1. Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності / перек. Олександр Дем'янчук. Київ: Наш формат, 2016. 440 с.
2. Мінєнкова Н. Політичний режим незалежної України: характеристика змін. *Освіта регіону*. 2011. № 4. С. 150–156.
3. Патнам Роберт Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ: Основи, 2001. 302 с.
4. Шипунов Г. Гібридні політичні режими як феномен суспільно-політичної трансформації пострадянських країн (на прикладі України, Росії та Білорусі). Режим доступу:

<http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference/Shipunov.html> (дата звернення: 24.03.2021).

5. Динаміка політичного режиму в Україні / ред. Фісун О. Харків: Золоті сторінки, 2011. 116 с.

6. Джон Кин. Демократия и гражданское общество / пер. с англ.; послесл. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 400 с.

7. Фергюсон Ніл. Цивілізація. Як Захід став успішним / перекл. Вячеслав Циба. Київ: Наш формат, 2017. 488 с.

Лекція № 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Політична система: призначення, сутність та основні функції.
2. Структура політичної системи та характеристика її основних елементів.
3. Типологія політичних систем.
4. Політична система України.

Основні поняття та категорії

Політична система, публічна влада, політичні інститути, легітимність влади, традиційне панування, харизматичне панування, раціональне панування, революція, «кольорові революції», народний суверенітет, представницька демократія, пряма демократія, плебісцитарна демократія, аномія.

1. Суть політичної системи в забезпеченні інтеграції, проголошенні та реалізації загальної мети суспільства. У науковій літературі існують різні погляди, як на тлумачення поняття «політична система» суспільства, так і на сутність цього феномену. Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи від Арістотеля. Теорія політичної системи була започаткована такими американськими вченими, як Г. Алмонд, Д. Істон, Т. Парсонс, В. Мітчел, які вважали політичну систему універсальною

категорією наукового аналізу. В 1953 р. Д. Істон у праці «Політична система» запропонував свою модель політичної системи. Подальший розвиток поняття і концепції дав можливість ученим перейти від вивчення фактів до вироблення загальної теорії. Теорія політичних систем розвивається і далі.

Політична система суспільства – це цілісна, інтегрована сукупність політичних відносин, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, структур, політико-правових норм, яка має на меті захист та узгодження інтересів соціальних спільнот, суспільних груп задля забезпечення стабільності, соціального порядку і подальшого розвитку суспільства.

Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через основні **функції політичної системи**.

Так, регулятивна функція – виражається в координації поведінки індивідів, груп, спільнот на основі прийнятих політичних і правових норм, дотримання яких забезпечується виконавчою та судовою владою.

Інтеграційна функція – вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства; організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм.

Дистрибутивна (розподільницька) функція – передбачає розподіл системою матеріальних благ, соціальних статусів і привілеїв інститутам, групам та індивідам. Окремі соціальні галузі вимагають централізованого фінансового розподілу: кошти для покриття потреб армії, внутрішньої безпеки, соціальної сфери й управління отримуються з економіки через оподаткування.

Реагування – відбивається у здатності системи сприймати імпульси, що надходять з зовнішнього середовища. Вони

набувають форми вимог, що висуваються до влади різними соціальними групами.

Функція легітимізації – спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм.

Функція політичної соціалізації – залучення людини до політичної діяльності суспільства.

Артикуляція інтересів – пред’явлення вимог до осіб, які виробляють політику.

Політична комунікація – припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами і громадянами.

Політична система забезпечує стабільність та стійкість розвитку суспільної системи загалом.

Таким чином, ефективна політична система створює сприятливі умови для успішної діяльності всіх ланок суспільної системи, для повної реалізації інтересів усіх членів суспільства.

2. Робимо аналіз політичної системи через її структуру, тобто внутрішню організацію окремих складових.

Структура політичної системи – це сукупність владних інститутів, що пов’язані між собою і створюють стійку цілісність. У структуру політичної системи входять такі елементи: 1) політична влада; 2) політичні відносини; 3) політичні інститути; 4) політико-правові норми та принципи; 5) політичний процес; 6) політична свідомість, культура та ідеал; 7) ЗМІ. Головний єднальний компонент системи – політична влада – зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв’язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних

засобів – волі, авторитету, права, сили. Отже, **влада (інститут)** – це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Політичні відносини – це особливий різновид соціальних відносин, що виникають між різними класами, соціальними групами, націями, політичними інститутами, між громадянами і державою з приводу влади та здійснення політики.

Політичні інститути суспільства, які є носіями політичних відносин і формуються в суспільстві щодо завоювання та здійснення політичної влади. Визначальним інститутом є держава. Крім неї, у політичну систему суспільства входять законодавча, судова, виконавча системи, центральні, проміжні, місцеві системи управління (самоуправління), політичні партії, профспілки, асоціації, ініціативні групи, групи впливу й тиску, соціально-політичні рухи та інші об'єднання, змістом діяльності яких є політичні процеси.

Політико-правові принципи та норми – виступають нормативно-правовою базою функціонування політичної системи, вони складаються в процесі суспільно-правової практики життєдіяльності суспільства та виступають регулятором політичних відносин.

Політична свідомість, політична культура та ідеологія – це ідеї, теорії, парадигми, погляди, почуття, традиції, що є відображенням політики і політичних відносин. Вони панують у суспільстві, у масах і політичній верхівці, впливають на політичну діяльність.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – самостійний елемент політичної системи суспільства, який у демократичних країнах відіграє роль «четвертої влади». ЗМІ впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок державного управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують

вироблені політичні й правові норми, впливають на політичну свідомість і політичну культуру.

Політичний процес – певна послідовність політичних ідей, внутрішньо пов'язаних між собою; це сукупність послідовних дій різноманітних суб'єктів політики, що направлені на задоволення, утримання, реалізацію і збереження політичної влади в суспільстві.

Всі елементи політичної системи взаємодіють і утворюють політичну цілісність. Політична система взаємодіє із зовнішнім середовищем (суспільством), прагне забезпечити стабільність і розвиток цього середовища.

Чим розвинутіше суспільство, тим складніше політична система, тим більше задач вона вирішує.

3. Зараз в ООН входять 193 держави (2021 р.). Кожна з цих держав має свою політичну систему. Разом з тим, за цією багатоманітністю, політична наука виявила ряд характерних ознак, класифікувала їх та створила типологію політичних систем. Політичне знання визначає такі політичні системи: консервативні; традиційні й модернізовані; ті, що в процесі трансформації; закриті й відкриті (за ознакою ступеню та глибини інтеграції у міжнародні інституції); військові та громадянські; завершені й незавершені (основний критерій – наявність усіх складників); глобальні; авторитарні й тоталітарні.

За *типологією*, що запропонував Ж. Блондель, вирізняють п'ять *типів політичних систем*:

- ліберальної демократії,
- радикально-авторитарні (комуністичні),
- традиційні (збереження наявних соціальних відносин),
- популістські (властиві країнам третього світу),
- авторитарно-консервативні.

Американський учений Г. Алмонд визначив чотири типи систем:

- англо-американську (характерні – прагматизм, раціоналізм, основні цінності – свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека);

- континентально-європейську (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами, високий рівень правової культури);

- доіндустріальну (або частково індустріальну), що передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень;

- тоталітарну (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

4. У цьому питанні окремо зупиняємося на аналізі **політичної системи України**. Політична система тісно пов'язана із середовищем, у якому вона функціонує і розвивається, що зумовлює способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів здійснення. Україна подолати початковий етап перехідного періоду – проголошення незалежності й набуття атрибутів державності – і перейшла до етапу розвитку демократичних процесів, політичного та економічного облаштування, обравши демократичний тип політичної системи суспільства. Але цей процес відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній та духовній сферах. Модернізація політичної системи ускладнилась з 2014 р., в умовах військової агресії Росії і тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської області, а також Автономної республіки Крим.

Політична система не тільки покликана забезпечити реформування всіх сфер суспільного життя, а й сформувати модерну націю. В Україні цей процес перебуває на стадії трансформації, тому що, по-перше, Україна ще не визначилася

остаточно зі стратегією національного розвитку; по-друге, не повністю сформувався середній клас як суб'єкт модерних національних цінностей; по-третє, не створений політичний механізм національної консолідації; по-четверте, не відтворені в повному обсязі традиційні національні цінності, не модернізовані сфери культуротворчості, галузі науки й освіти, не забезпечене повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Тому до недоліків політичної системи України можна віднести:

- повільне і суперечливе втілення норм Конституції; відсутність цілісної концепції реформування правової системи (у ній здебільшого домінують інтереси державної бюрократії, фінансової та промислової олігархії, а не суспільні); відсутність чіткої субординації між правовими актами, законами і підзаконними актами, які б відповідали Конституції та міжнародним стандартам;

- повільне зростання рівня й якості добробуту всіх основних верств населення, із збереженням елементів «соціальної держави»;

- прискорене формування «олігархічної верстви»;

- низьку здатність до соціальних новацій, і, як наслідок цього, реформи в державі проходять повільно, незбалансовано і супроводжуються великими соціальними втратами;

- невідповідність рівня розвитку громадянського суспільства та його інституцій рівню розвитку органів державної влади;

- тривале і неефективне реформування судової гілки влади як основного механізму захисту конституційних прав громадян;

- недосконалість процедури підготовки і прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів; відставання за кількістю юристів від передових країн Заходу;

- система з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики і політиків;
- дестабілізаційні процеси, що виявляються через конфлікти між гілками влади, політичними силами, центром і регіонами;
- правову неграмотність та правовий нігілізм громадян і політичної верхівки.

Пріоритетними у політиці владних структур у царині формування модерної української нації повинні стати проблеми її консолідації навколо цінностей громадянського суспільства, поєднаних з сучасною українською культурою.

Таким чином, можна зробити висновок, що **політична система України** є посткомуністичною. У ній поєднуються елементи державно-бюрократичної олігархічно-корупційної та демократичної систем. Для неї характерні такі ознаки: збереження структури і функцій старого адміністративного апарату, що продовжує відтворюватися навіть з приходом у політику молодшої генерації держслужбовців; наявність елементів авторитарної політичної культури, що виявляється у нетерпимості до опонентів, подвійній моралі, догматизмі; великий обсяг корупційних схем розподілу матеріальних і фінансових ресурсів через пільгові податки, кредити, використання не за призначенням бюджетних коштів; створення органами державної влади сприятливих умов для збагачення олігархічних кланів взамін отримання від них тіньових доходів; дуже повільна і вибіркова реалізація конституційних принципів для створення правових умов розвитку сучасної правової демократії. Політична система України лише частково забезпечує реалізацію своїх функцій, оскільки її інститути повільно трансформуються у сучасну плюралістичну політичну систему.

**Питання і завдання
для самоконтролю та дискусії**

1. Які суттєві ознаки характеризують політичну систему суспільства?
2. Дайте визначення політичної системи. Які функції виконує політична система?
3. Які основні компоненти входять до структури політичної системи?
4. Які елементи входять до інституційної підсистеми політичної системи суспільства? Який інститут політичної системи є центральним у будь-якому суспільстві?
5. Назвіть основні типи політичних систем за різними критеріями?
6. Які ознаки притаманні політичній системі України?

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте політичну систему за певною схемою, окресліть її структуру та механізми функціонування:
 - тип політичної системи;
 - основні структурні елементи;
 - ступінь відкритості системи та характер системних зв'язків;
 - стабільність політичної системи;
 - частота зміни правлячих режимів.
2. Визначте основні стабілізуючі фактори функціонування політичної системи.
3. Визначте особливості реформування політичної системи України в умовах самостійної держави у 90-ті рр. та її розвиток після Революції гідності 2013–2014 рр. та в умовах тимчасової окупації Росією Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей.
4. Назвіть і дайте коротку характеристику форм державного устрою різних країн (України, Польщі, Німеччини,

Швейцарії, Великобританії, Ліхтенштейну, Китаю, Японії, Саудівської Аравії, Російської Федерації, Білорусії, Грузії, Австралії та ін. на вибір).

5. Використовуючи книгу дослідника Р. Арона «Демократія і тоталітаризм», напишіть есе на тему «Порівняння сталінського та нацистського режимів», в якому треба визначити критерії, за якими дослідники тоталітаризму порівнюють ці режими, сформулювати думки про спільне та особливе в рисах режимів, сутнісне й другорядне в їхній спільності. Проаналізуйте політичну складову концепції тоталітаризму: за яких історичних умов вона виникла, як ці умови вплинули на її зміст, критика концепції. Обов'язково вкажіть свою точку зору з цього питання, аргументи до неї (бажано з наведенням історичних прикладів) і зробіть висновок.

6. Зробіть порівняльну структурно-функціональну характеристику політичних систем двох (на власний вибір) європейських країн.

Джерела і література

1. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / ред. А. І. Кудряченко. Київ: НІСД, 2007. 396 с.

2. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудич. Київ: Парлам. вид-во, 1998. 352 с.

3. Дмитриченко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. Київ: Знання України, 2008. 657 с.

4. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Москва: Весь мир, 2000. 320 с.

Лекція № 6. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття і сутність держави та її базові ознаки.
2. Теорії виникнення держави.
3. Функції держави (внутрішні і зовнішні). Структура державної влади.
4. Основні форми державного правління та їх сутність.
5. Державний устрій: поняття, типи та їх характеристики.

Основні поняття та категорії

Держава, теорії виникнення держави, функції держави, форма державного правління, монархія, республіка, парламентська республіка, президентська республіка, теократія, унітарна держава, федерація.

1. **Держава** – це центральний інститут політичної системи, особлива форма організації політичної влади в суспільстві. Держава володіє суверенітетом, монопольним правом на прийняття законів і застосування узаконеного примусу та здійснює управління суспільством за допомогою спеціальних органів і механізмів.

Термін «держава» може розглядатися у кількох значеннях: як організація великої суспільної групи (в цьому сенсі можуть використовуватися синоніми категорії «держава» – «країна», «народ», «нація», «суспільство», «батьківщина»); як відносини політичної влади – сукупність зв'язків, взаємо-

відносин між громадянами і державними органами, між різними органами влади; у вузькому розумінні – як адміністративно-керуючий апарат.

Виникнення держави було пов'язане із руйнацією родоплемінного устрою і формуванням суспільства як сукупності людей, об'єднаних загальними інтересами. Процес перетворення публічної влади в політичну визначається різними факторами: суспільним поділом праці, появою приватної власності, соціальною диференціацією членів суспільства, як наслідок, появою класів, боротьбою за владу.

Перші держави з'явилися наприкінці IV – початку III тис. до Р. Х. Наприкінці XVIII–XIX ст. відбувається становлення європейського поняття «нація – держава».

Сучасна **держава має такі базові ознаки**: наявність населення – спільноти, що проживає на певній території; територія, що є незалежною і суверенною та не підлягає відчуженню; суверенітет – незалежність у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики; наявність спеціального апарату управління; монопольне право на прийняття законів, обов'язкових для всього суспільства; наявність апарату примусу, діяльність якого поширюється на все населення; право встановлювати грошову одиницю, збирати податки, необхідні для формування загальнонаціонального бюджету; власна символіка та атрибути (герб, гімн та ін.).

2. На сьогоднішній день існують різні **теорії походження держави**.

Неісторична теорія – автором є Арістотель, який розглядав людину як «істоту політичну» та вважав, що люди, співіснуючи один з одним, породжують державу як необхідний елемент для свого розвитку.

Теологічна теорія – описує виникнення держави як результат творіння Бога – вищої сили. В XIII ст. Т. Аквінський

остаточно формує цю теорію, стверджуючи, що будь-яка влада походить від Бога, і природні закони, за якими живуть люди, повинні підпорядковуватися законам божественним. Церква таким чином стає головним інститутом в державі і втілює верховенство не тільки духовної, але і світської влади.

Теорія суспільного договору – викладена в працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо. Держава – це результат договору між людьми, які надають правителям право приймати закони, здійснювати управління, а натомість очікують виконання своїх вимог, захисту від зовнішніх ворогів, захисту приватної власності, дотримання інших інтересів.

Класова теорія – родоначальниками були К. Маркс та Ф. Енгельс. Держава зароджується на певній стадії первісного ладу, коли з'являються надлишки продукції, поділ праці і майнова нерівність. Держава і суспільство проходять декілька стадій (формацій) розвитку, кожна із яких характеризується певним способом виробництва і відповідним йому класовим поділом. Держава – інструмент насилля багатих над бідними.

Теорія насильства описує виникнення держави як результат завоювання сильними племенами слабких племен. Держава виступає як форма влади переможців над переможеними. Засновником цієї теорії вважається Л. Гумплович.

3. **Функції держави** – це основні напрямки її діяльності, які виражають сутність і соціальне призначення, цілі і задачі держави по управлінню суспільством у притаманних йому формах і методах.

Умовно **функції держави** поділяють на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції держави: 1) економічна функція: формування та виконання бюджету, складання та виконання програм економічного розвитку, фінансування ряду галузей,

забезпечення свободи конкуренції та протидія монополізму, безпосереднє керівництво державним сектором економіки; 2) правозахисна функція, або функція захисту прав і свобод людини та громадянина – конституційне закріплення особистих, політичних і соціальних прав людини, діяльність державних органів, що захищають права людини та громадянина; 3) соціальна функція: забезпечення гідного рівня життя людини, допомога громадянам держави, які з об'єктивних причин не можуть брати участь у створенні матеріальних благ – діти, інваліди, люди похилого віку; 4) фінансова функція: стягування податків і мита, виявлення та облік доходів виробників матеріальних і духовних благ, контроль за правильністю стягування податків та розподілом податкових коштів; 5) правоохоронна функція, або функція охорони правопорядку: забезпечення точного і повного здійснення правових розпоряджень усіма учасниками правових відносин усередині держави, залучення до юридичної відповідальності правопорушників; 6) природоохоронна, або інакше – екологічна функція: регулювання процесу використання природних ресурсів, збереження та відновлення природного середовища існування людини; 7) культурна (духовна) функція: організація науки та освіти, забезпечення збереження культурної спадщини і доступу громадян до неї; 8) інформаційна функція: організація та забезпечення системи отримання, використання, розповсюдження і зберігання інформації.

До **зовнішніх функцій держави** належать: 1) захист країни від нападу ззовні, захист загальнонаціональних інтересів від деструктивних дій міжнародних елементів усередині країни; 2) функція міжнародної співпраці та інтеграції до світової спільноти: спільна діяльність держав у політичній, економічній, культурній, спортивній та інших сферах, членство

та співпраця в межах міжнародних і регіональних організацій;
3) участь у підтримці міжнародного світового порядку.

У сучасному світі, коли суспільне життя все більше глобалізується, грань між зовнішніми та внутрішніми функціями поступово зникає. Практично кожна з функцій держави має як внутрішню, так і зовнішню сторони.

Держава має свою певну структуру. До основних державних інститутів (тих, без яких вона не може нормально і повноцінно функціонувати) належать: голова держави (президент), уряд, парламент, політичні партії.

Голова держави (президент) – це вища посадова особа, яка вважається верховним представником держави і, як правило, носієм виконавчої влади. В державах з монархічною формою правління главою держави є монарх. В країнах з республіканською формою правління глава держави – президент, який обирається шляхом голосування. Формально майже завжди глава держави наділений важливими функціями: призначати міністрів і глав урядів, виступати від імені держави, укладати міжнародні угоди, право скликати і розпускати парламент, бути верховним головнокомандувачем військових сил та ін. Главою держави в Україні є президент.

Інститут президентства запроваджений в Україні у липні 1991 р. З того часу в Україні Президентами були шість політиків – Л.М. Кравчук, Л.Д. Кучма, В.А. Ющенко, В.Ф. Янукович (позбавлений статусу Президента України за зраду національних інтересів та втечу з України), П.О. Порошенко та В.О. Зеленський (нині діючий).

Уряд – це вищий колегіальний виконавчий орган держави. В залежності від ступеня участі парламенту у формуванні уряду виділяють дві моделі утворення уряду: парламентську, коли уряд формується за результатами парламентських виборів партією, яка перемогла (або парламентською коаліцією),

і позапарламентську, коли уряд формується президентом. Україні притаманна парламентська модель формування уряду. Керівник уряду – керівник вищого колегіального органу виконавчої влади у державі. В президентській республіці главою уряду є президент (він водночас і глава держави, як наприклад, у США). У парламентській республіці глава уряду (прем'єр-міністр) призначається главою держави або у результаті узгодження з парламентом. В Україні главою уряду є прем'єр-міністр, якого утворює Верховна Рада України.

Парламент – це вищий представницький і законодавчий орган у демократичних державах. Прообразом парламенту в Європі був давньоримський Сенат і Рада баронів в Англії (1215 р.), а в 1341 р. у Лондоні зібралась Палата Общин. Так сформувався перший двопалатний парламент у світі. До функцій парламенту належить: представництво інтересів різних верств населення, розробка і прийняття законів, політичний контроль за діяльністю уряду, встановлення податків й оголошення війни.

У США парламент називається Конгресом, у ФРН – Бундестагом, Польщі – Сеймом, Україні – Верховною Радою. Парламенти бувають однопалатними та двопалатними. Останні складаються з верхньої та нижньої палат.

В Україні існує однопалатний парламент – Верховна Рада. Її конституційний склад нараховує 450 депутатів. Термін повноважень – 5 років. Очолює парламент спікер. У західних країнах його роль переважно організаційна, а не політична. В Україні Голова Верховної Ради має й політичні функції. Це пов'язано з його роллю при вирішенні питань, виносити чи ні закон на голосування, традицією щодо переголосування законів тощо. В парламенті діють галузеві комітети, які готують закони та здійснюють контроль у сфері своєї компетенції.

4. Зупинимось більш детально на визначенні форми державного правління та її різновидах.

В сучасному світі існують біля двохсот держав, кожна з яких має певну форму державного правління і державного устрою.

Форма державного правління – це спосіб формування інститутів вищої державної влади, який визначає їх повноваження, структуру, принципи взаємовідносин між собою і ступінь участі населення в їх утворенні.

Історично склалося два основних **типи форм правління**: монархія і республіка.

Монархія – це форма одноосібного правління, за якої влада передається у спадок. Монархії бувають абсолютними і конституційними.

Абсолютна монархія – це така форма правління, за якої верховна державна влада по закону цілком належить одній особі і не обмежена нічим (наприклад, конституцією) і ніким (наприклад, парламентом). Як правило, така влада передається у спадок.

Серед сучасних країн така форма правління, з певними сучасними нюансами, залишилась лише в Саудівській Аравії, Катарі, Омані. Одним із різновидів абсолютної монархії є теократична монархія. Теократія (від грец. Theos – Бог, kratos – влада) – форма державного правління, за якої вся вища влада зосереджена у духовенства або глави церкви. Приклад – Ватикан.

Конституційні монархії характерні для буржуазних суспільств. Вони є такою формою правління, за якої влада монарха обмежена представницьким органом – парламентом.

Обмежена влада монарха зафіксована в конституції, яку приймає парламент і не в праві змінити монарх.

Конституційна монархія мала два різновиди: дуалістичну і парламентарну (парламентську).

Дуалістична монархія – перехідна форма обмеженої або конституційної монархії. Історичним прикладом дуалістичної монархії можна вважати монархії Німеччини (1871–1918), із сучасних держав (з певними нюансами) – Бахрейн, Йорданію, Кувейт, Марокко.

Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена як у законодавчій сфері, так і у сфері державного управління, а також контролю за діяльністю уряду. Форма сучасної парламентської монархії – «король царствує, але не править». Уряд формується парламентським шляхом, тією політичною партією (або коаліцією), яка в результаті парламентських виборів отримала більшість мандатів у нижній палаті парламенту і несе політичну відповідальність перед парламентом. Очолює уряд прем'єр-міністр, в руках якого зосереджені реальні повноваження в системі державного управління.

Сучасні парламентські монархії наявні в таких державах, як Великобританія, Японія, Нідерланди, Швеція, Данія, Бельгія, Іспанія та ін. На початок ХХІ ст. існувало 29 монархій.

Республіка (від лат. *res publica* – суспільна, народна справа) – являє собою таку форму правління, за якої державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний строк.

На сьогодні у світі 159 держав використовують у своїх назвах слово «республіка».

Юридичними ознаками республіки виступають: здійснення влади від імені народу, а не на власний розсуд; виборність вищих органів державної влади; обрання органів верховної влади на певний термін; юридична відповідальність органів

влади за прийняті рішення; принцип поділу влади; гарантування прав і свобод людини та громадянина.

У сучасному світі існує три основні різновиди республіки: президентська, парламентська і змішана (президентсько-парламентська і парламентсько-президентська).

Президентська республіка – така республіканська форма правління, за якої в руках президента зосереджені широкі повноваження глави держави і глави уряду. Головні ознаки президентської республіки: президент обирається всенародним голосуванням; президент одночасно є главою держави і главою уряду, самостійно його формує; найбільш послідовно реалізується принцип поділу гілок державної влади; уряд відповідає перед президентом, а не перед парламентом; більш широкі, ніж у парламентарній республіці, повноваження глави держави; можливість ініціювання парламентом процедури імпічменту (обвинувачення вищих посадових осіб, включаючи президента). Класична президентська республіка виникла у США в 1789 р. Президентські республіки поширені в Латинській Америці, деяких країнах Азії та Африки.

Парламентська республіка – різновид сучасної форми державного правління, за якої верховна роль в організації державної влади належить парламенту. Уряд формується парламентським шляхом із числа депутатів, які належать до тих партій, що мають більшість мандатів (голосів) у парламенті. Уряд несе відповідальність за свою діяльність перед парламентом. Главою уряду (прем'єр-міністром, канцлером, головою ради міністрів) стає, як правило, лідер політичної партії, що перемогла на парламентських виборах. До парламентських республік можна віднести Німеччину, Італію, Швейцарію, Індію, Ізраїль, Ліван, Туреччину, Угорщину, Чехію, Естонію та ін.

Змішана республіка, або як ще її називають президентсько-парламентська, відрізняється подвійною відповідальністю уряду – перед президентом і парламентом. Змішані республіки поєднують у собі сильну президентську владу та ефективний контроль за урядом з боку парламенту. До таких країн належить ряд країн Європи, в тому числі Україна, яка у відповідності до Конституції України є парламентсько-президентською республікою.

За тридцять років незалежності українська політична верхівка «перепробувала» і президентську, і парламентську модель устрою. Слід зауважити, що дискусії про доцільність тієї чи іншої моделі залежать від інтелектуального рівня українських політиків та їхнього бажання зберегти владу, розуміння шляху, по якому має рухатись держава.

5. Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави. На відміну від форм правління організація держави розглядається з точки зору розподілу державної влади і державного суверенітету в центрі і на місцях, їх розподілу між складовими частинами держави. За формою державного устрою держави можуть бути: унітарними (єдиними), федеративними, конфедеративними.

Унітарна (єдина) держава – це єдине державне утворення, що складається із адміністративно – територіальних одиниць, які не мають основ своєї державності і підпорядковуються центральним органам влади. Унітарна держава, на території якої компактно проживають невеликі національності, може допускати національну і законодавчу автономію.

До унітарних держав належать Болгарія, Велика Британія, Греція, Грузія, Італія, Китай, Норвегія, Польща, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Чехія, Японія та ін.

Федерація – складна політико-правова, адміністративно-територіальна форма устрою, до складу якої входять державні утворення – суб’єкти федерації.

Сьогодні у світі існує 29 федеративних держав, до яких належать: Австралія, Австрія, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Німеччина, Індія, Канада, Малайзія, Мексика, Нігерія, Росія, США та ін.

Конфедерація – тимчасовий юридичний союз суверенних держав, утворений для реалізації їхніх спільних інтересів, але абсолютно не життєздатний; являє собою форму переходу до федерації.

Як правило, конфедеративні держави не довговічні – з часом вони розпадаються або перетворюються у федерацію. Приклади: Конфедеративні Штати Америки (1861–1865), Об’єднане королівство Швеція і Норвегія (1814–1905), Північно-Германський Союз (1866–1871), Рейнський союз (1806–1813), Сенегамбія (Сенегал і Гамбія) в 1982–1989 рр.

Сучасні держави знаходяться під впливом різних процесів глобалізації, що змушує їх шукати особливі форми співпраці та співтовариства (Європейський союз, Рада Європи, Організація Північноатлантичного договору – НАТО), тобто союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету з метою спрощення візової системи та митних кордонів, підвищення економічних показників тощо. В основу цих об’єднань, як і при конфедерації, покладені міждержавний договір, статут, декларація, інші нормативні документи.

Питання і завдання для самопідготовки та дискусії

1. Дайте визначення держави та назвіть її базові ознаки.
2. Які теорії виникнення держави Вам відомі, як вони пояснюють її виникнення?
3. Назвіть основні функції сучасної держави.

4. Яку структуру має держава? Розкрийте функції її органів.
5. Що таке форма державного правління? Які типи форм державного правління Ви знаєте та які ознаки вони мають?
6. Яку форму державного правління має Україна? Назвіть основні інститути держави Україна.
7. Охарактеризуйте різні форми державного устрою.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть порівняльну характеристику країн з федеративною формою устрою (США, Німеччина, Росія), надавши відповіді на наступні питання: розміри країни, коли і як виникли (завоювання, союз, революція тощо), національна та релігійна структура населення, виняткові повноваження центрального уряду, конкуруючі повноваження суб'єктів федерації.
2. Напишіть есе на задану тему:
 - «Чи може суспільство прожити без держави»;
 - «Чи сильна держава в Україні»;
 - «Чи повинна держава бути сильною»;
 - «Чи потрібно бути «багато» держави в суспільстві».

Джерела і література

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політико-правові системи світу: навч. посібник. Київ: Знання, 2006. 668 с.
2. Дженіфер Сміт. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / перекл. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. В. Куранін, М. Шаповаленко. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. 104 с.
3. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. Київ: Основи, 1996. 420 с.
4. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. 365 с.
5. Бергер П. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи: Київ: Вища школа, 1995. 320 с.

Лекція № 7. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Генеза концепції правової держави і громадянського суспільства в історії політичної думки.
2. Базові ознаки сучасної правової держави.
3. Громадянське суспільство: сутність і ознаки.

Основні поняття та категорії

Держава, соціальна держава, правова держава, засади та ознаки правової держави, концепції правової держави, громадянське суспільство, історія становлення громадянського суспільства, особливості громадянського суспільства України.

1. Дослідження питання починаємо з періоду античності, часів зародження ідей правової держави. Розвиток та обґрунтування ідеї політичної етики, цілей держави, політичного устрою, природного права пов'язані з іменами Платона, Арістотеля, Полібія, Цицерона. Саме в Давній Греції і Римі вперше обґрунтовуються поняття «право», «демократія», «закон», «вибори», «громадянин». Суттєвий внесок у розвиток політичних ідей зробила епоха Середньовіччя, коли з'являються такі поняття, як: «парламент», «суд присяжних», «міські комуни», «міське самоврядування» та ін. Особливий інтерес викликають погляди Н. Макіавеллі, який у своє-

му творі «Державотворець» уже зазначав, що правитель не повинен зловживати своїми правами та порушувати особисті і майнові права своїх підданих. Н. Макіавеллі описав структури громадянського суспільства, відділивши його від держави, і наголошував на необхідності автономії сфери громадянських відносин від державної влади.

Починаючи з епохи Нового часу, теорія правової держави зазнає нового концептуального виміру, збагатившись ідеєю природних прав людини (Т. Гоббс, Дж. Локк), народного суверенітету (Ж.-Ж. Руссо), теорією поділу влади (Ш. Монтеск'є). В середині XVII ст. Т. Гоббс у двох своїх працях – «Про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651) виклав принципово нову концепцію громадянського суспільства, що виникає при переході від природного додержавного стану, в якому існувала постійна «війна всіх проти всіх», до впорядкованого суспільства з державною владою.

Представники німецької класичної філософії І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель, М. Вебер та ін. сформулювали основні ознаки правової держави. Це було необхідно тому, що тривалий час поняття «громадянське суспільство» і «державна» ототожнювалися, використовувались як рівнозначні. Головна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г. Гегелю, який розглядав громадянське суспільство як комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом, і які прямо не залежать від політичної держави. Громадянське суспільство характеризується системою потреб, станом правосуддя, поліцією і корпораціями. У трактовці Г. Гегеля громадянське суспільство постає як опосередкована працею система потреб, яка ґрунтується на системі приватної власності і всезагальній рівності. І хоча Г. Гегель надавав першість державі, виступав її

палким прихильником, саме він стояв біля витоків теорії громадянського суспільства.

Вперше термін «правова держава» було вжито німецькими вченими К. Велькером (1813) та Фрайхер фон Аретином (1824), а остаточно термін закріпився в працях Р. фон Моля.

Теорія правової держави розвивається і в ХХ–ХХІ ст.

2. У цьому питанні зупиняємось на базових ознаках правової держави та її сутності на сучасному етапі розвитку суспільства. Механізмом, що поєднує політичне й неполітичне, в суспільстві виступає право. Саме тому громадянське суспільство ефективно функціонує в рамках правової держави.

Правова держава – це така форма організації й діяльності державної влади, яка будується на верховенстві права у всіх сферах життя суспільства.

Сучасна правова держава – це держава, в якій організація й діяльність державної влади в її взаєминах з індивідами та їхніми об'єднаннями заснована на праві і йому відповідає.

Сучасні політична та юридична наука виділяє ряд **ознак правової держави**.

Панування (верховенство) права – закон – повинен бути вираженням права як узаконеної справедливості. Лише той закон може вважатися правовим, який відповідає життєвим потребам людини й громадянського суспільства в цілому. Норми права повинні бути обов'язковими для державних органів тією самою мірою, як і для громадян.

Реальне гарантування та забезпечення прав і свобод особи, а також об'єднань громадян та індивідів. У правовій державі необхідним є не тільки конституційне закріплення основних прав та свобод людини і громадянина, але й реальна можливість реалізації їх на практиці.

Взаємна відповідальність держави й особистості: особистість відповідальна перед державою, а держава перед осо-

бистістю за невиконання взятих на себе зобов'язань, за порушення норм, що гарантують особистості права.

У правовій державі спостерігається органічний зв'язок прав і свобод людини та громадянина з їх обов'язками, відповідальністю, законослухняністю, самоконтролем, самосвідомістю.

Організація й функціонування суверенної державної влади на основі принципу поділу влади. Принцип поділу влади припускає розподіл функцій державного управління між трьома гілками влади: виконавчою, законодавчою й судовою, що створює систему стримування і протидії між ними.

Народний суверенітет і контроль державної влади з боку суспільства, громадян та їх організацій.

Ідея правової держави спрямована на обмеження влади держави правом; на встановлення правління законів, а не людей; на забезпечення безпеки людини в її взаємодії з державою.

Окрім суворого дотримання законів, суспільство передбачає ще одну принципову вимогу – дотримання загальноприйнятих норм моралі і справедливості.

З проголошенням незалежності Української держави та початку процесу демократичних перетворень проблеми творення правової держави в Україні постали в реальному житті.

В Конституції України, ст. 1 та в інших статтях наголошується, що Україна – правова держава. Поширення ідей верховенства права і рівності всіх громадян перед законом в політичному житті України почало втілюватись з 1990 р. Саме тоді були проведені перші т. зв. вільні вибори до Верховної Ради УРСР та в місцеві органи влади. Визнання приватної власності, рівноправної з державною, вимагало її захисту в судах. Таким чином, рано чи пізно капіталізм підштовхує суспільство до правової держави в економічній

сфері, адже приватна власність олігарха (великого капіталу) має бути не менш важлива, ніж приватна власність дрібного чи середнього буржуа. Зрозуміло, що в Україні, де приватна власність існує близько тридцяти років, втілення цих ідей на-ражається на великі труднощі через корупцію в політичній і правовій сферах. Згодом ідея правової держави поширюється в політичній сфері за допомогою принципів чесних, відкритих, рівних, справедливих виборів, загального політичного життя і через легітимацію влади. Порухення цих принципів призводить до масових протестів і революцій. Саме через ігнорування владою принципу чесних і справедливих виборів відбулась Помаранчева революція 2004 р., а через втрату легітимності влади, спробу узурпації влади, спробу порушити баланс олігархічних сил відбулась Революція гідності («антикримінальна революція», Євромайдан, 2014 р.). На початок 20-х рр. ХХІ ст. перешкодою для подальшого втілення ідей правової держави в Україні залишається мало-реформовані судові і правоохоронні органи, сформована каста суддів, політична корупція серед правлячої національної верхівки.

3. Там, де існує правова держава, існує і громадянське суспільство.

Громадянське суспільство – це суспільство, в якому існує комплекс розвинених економічних, правових, політичних, релігійних, культурних відносин між індивідами, які складають його і не опосередковані державою. Разом з тим громадянське суспільство не може бути деполітизоване, абсолютно певним чином залежить від політичної системи й державної політики. Зрозуміло, що в ідеальній моделі кожен член громадянського суспільства є, насамперед, суб'єктом права, а тільки потім – громадянином держави, тому що громадянське суспільство захищає права людини, в той час як з держа-

вою пов'язані права громадянина. Розвинуте громадянське суспільство не допускає втручання з боку держави. Воно є виявом свободи громадських інтересів. Таким чином, громадянське суспільство – це сфера комунікації, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних громадян на основі добровільно сформованих союзів. Ця сфера захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави (Основи демократії. 2002. С. 454).

Необхідною умовою громадянського суспільства є наявність у кожного з його членів приватної, особистої власності та право використовувати її на свій розсуд. Інститут приватної власності є базовою, фундаментальною умовою свободи особи в громадянському суспільстві.

Для успішного функціонування громадянського суспільства повинна існувати розвинута, різноманітна соціальна структура у суспільстві, яка б відображала найрізноманітніші інтереси представників різних груп і верств. Особливого значення в такому суспільстві набуває числений та незалежний «середній клас». Найбільш стабільним таке суспільство стає, якщо в його соціальній структурі представники середнього класу становлять приблизно 60–70 %. Така структура характерна для ряду сучасних європейських розвинутих країн.

Політичною основою громадянського суспільства є розвинена і вкорінена демократія, яка створює умови для забезпечення внутрішньої свободи особи та її здатності до самостійної діяльності при включенні в той або інший інститут громадянського суспільства. На відміну від держави з різними формами правління, громадянське суспільство на рівні політичному можливе тільки в умовах демократії.

Громадянське суспільство – це найбільш ефективний інститут, що забезпечує задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб його членів. Різноманітні економічні,

етнічні, регіональні, професійні, релігійні об'єднання громадян покликані сприяти всебічній реалізації індивідом його інтересів, устремлінь, цілей тощо.

Громадянське суспільство виконує ряд важливих соціальних функцій.

Спираючись на засади права, громадянське суспільство забезпечує захист приватних сфер життя людини й громадянина від необґрунтованого втручання і регламентації з боку держави й інших політичних структур.

На базі асоціацій громадянського суспільства створюються й розвиваються механізми громадського самоврядування.

Громадянське суспільство забезпечує контроль громадян за діяльністю держави, її владних інститутів та є одним з найважливіших і потужних важелів у системі «стримувань і противаг», у прагненні політичної влади до абсолютного панування. Воно захищає громадян та їх об'єднання від незаконного втручання в їхню діяльність державної влади й тим самим сприяє формуванню й зміцненню демократичних органів держави, всієї політичної системи. Для виконання цієї функції в нього є чимало засобів: активна участь у виборчих компаніях і референдумах, акціях протесту або підтримки тих чи інших вимог. Великі можливості у формуванні громадської думки, зокрема, за допомогою незалежних засобів масової інформації й комунікацій.

Інститути й організації громадянського суспільства покликані забезпечувати реальні гарантії прав і свобод людини, рівний доступ до участі в державних і суспільних справах.

Громадянське суспільство виконує також функцію соціального контролю стосовно своїх членів. Воно незалежне від держави, має в своєму розпорядженні засоби й санкції, за допомогою яких може змусити індивідів дотримуватися суспільних норм, забезпечити соціалізацію й виховання громадян.

Громадянське суспільство виконує також комунікативну функцію. У демократичному суспільстві проявляється різноманіття інтересів. Найширший спектр цих інтересів є результатом тих свобод, якими володіє громадянин в умовах демократії. Демократична держава покликана максимально задовольняти інтереси й потреби своїх громадян. Проте в умовах економічного плюралізму ці інтереси настільки численні, настільки різноманітні й диференційовані, що державна влада практично не має каналів інформації про всі ці інтереси. Завдання інститутів й організацій громадянського суспільства – інформувати державу про конкретні інтереси громадян, задоволення яких можливе лише силами держави. Класичним прикладом такої інформації є акції «руху зелених».

Громадянське суспільство виконує стабілізуючу функцію через свої інститути й організації. Воно створює міцні структури, на яких тримається все громадське життя. У складні історичні періоди (війни, кризи, депресії), коли держава зазнає труднощів, громадянське суспільство «підставляє своє плече» – свої міцні структури.

У контексті розвитку громадянського суспільства особливої уваги заслуговує проблема його взаємовідносин з державою. Враховуючи, що громадянське суспільство є складною соціальною структурою, яка утворюється за межами державних структур, необхідно розуміти, що вона торкається їх, оскільки утворюється громадянами – членами суспільства.

Формування і «самостійне життя» громадянського суспільства («третій сектор») в Україні починається з 1987 р. Після вибуху на Чорнобильській АЕС (квітень 1986 р.) з'являються перші громадські, невідконтрольні державі, екологічні асоціації та об'єднання. В 1988 р. – т. зв. культурологічні, молодіжні, дискусійні клуби. Для державної системи СРСР та УСРС це був виклик, адже Комуністична партія мала

контролювати всі складові соціального, політичного та економічного життя. В 1989 р. починають створюватись політичні організації. Поступово збільшується кількість самоврядних організацій, які націлені на вирішення певних групових, корпоративних задач. Розвиток «третього сектору» в Україні йшов досить повільно. За даними експертів-дослідників, у 1996 р. в Україні існувало понад 5000 недержавних організацій (НДО), або неурядових (НУО, англ. *non-governmental organization* – *NGO*), в 2004 р. – 28000, у 2018 р. – 81598 організацій. Діяльність цих організацій регулюється законом «Про громадські об'єднання» (2012), «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1999) та рядом інших. Активність НДО зростає в часи соціальних конфліктів. Так було під час «майданів» і особливо виявилось на початку агресії Росії на Сході України літом 2014 р. та весь 2015 р. Саме в цей час активно почали створюватись і діяти громадський, волонтерський рух з допомоги ЗСУ, добробатів, переселенцям-втікачам з окупованих земель. На думку багатьох дослідників такий вияв громадянської активності і підтримки ідеї незалежності України та її військових був несподіванкою для путінської верхівки і сепаратистів Донбасу. Така активність громадян України стала пересторогою для подальшої окупації українських земель з боку путінської Росії.

Українське громадянське суспільство зростає поволі, але вже стало вагомим складовою соціального і політичного життя вільних громадян.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки правової держави.
2. Вкажіть принципи правової держави.
3. Чи збігається проголошення України правовою державою (Конституція України, ст. 1) з сучасним реальним станом у країні?

4. Що таке політичні права? Які ви знаєте політичні права громадянина?

5. Назвіть головні ідейно-політичні передумови сучасних концепцій громадянського суспільства.

6. У чому полягає суть громадянського суспільства і які форми його функціонування?

7. Поясніть взаємодію громадянського суспільства з державою.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте зміст таких категорій та понять: правова держава, громадянське суспільство, демократія, виконавча, законодавча та судова влада, право, політичні права особи, закон, референдум, суверенітет народу, змішана економіка та ін. по темі відповідно до необхідності.

2. На основі опрацьованих джерел та власного бачення політичного процесу визначте основні особливості становлення та розвитку правової держави в сучасній Україні (з 1991 р.).

3. Напишіть есе на тему:

«Чи варто сподіватись на допомогу міжнародних організацій для становлення громадянського суспільства»;

«Роль та місце молоді у розвитку громадянського суспільства України»;

«Роль правової освіти в формуванні правової держави»;

«Держава і громадянське суспільство в Україні в 2014–2019 рр.».

Джерела і література

1. Національна ідентичність і громадянське суспільство / Є. Бистрицький та ін. Київ: Дух і літера, 2015. 452 с.

2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2006. 412 с.

3. Громадянське суспільство: соціально-правові проблеми розвитку: монографія / авт. кол. Г. Ю Васильєв; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 535 с.

4. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перегуда. Київ: Логос, 2007. 316 с.

5. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. Київ: Логос, 1999. 43 с.

6. Джон Кин. Демократия и гражданское общество / пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 400 с.

Лекція № 8. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Поняття виборів та їх сутність.
2. Виборча система: складові елементи.
3. Основні характеристики мажоритарної виборчої системи.
4. Основні характеристики пропорційної та змішаної виборчих систем. Становлення виборчої системи України.

Основні поняття та категорії

Вибори, історія виборчого процесу, виборче право, функції виборів, принципи організації демократичних виборів, виборча система, пропорційна та мажоритарна виборча системи, змішана виборча система, виборча система України.

1. У першому питанні розкриваємо сутність виборів як невід'ємного атрибуту сучасних демократичних держав. Саме демократичні вибори забезпечують свободу, рівність усіх громадян, повагу до прав людини, дотримання прав більшості і меншості, народний суверенітет, виборність основних органів держави, співучасть громадян в управлінні, визнання народу єдиним джерелом влади.

Вибори виступають найважливішим компонентом сучасного політичного життя. Вони є способом формування органів влади й управління, а також інструментом наділення

владними повноваженнями посадової особи на встановлений законодавством термін, за допомогою голосування, яке є вираженням політичної волі громадян. Вибори є не тільки процедурою обрання органів державної влади та місцевого самоврядування, але також широко застосовуються в інших демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах, акціонерних суспільствах.

Вибори є таким політичним інститутом, який дозволяє індивідам, соціальним групам сформулювати свої вимоги, що відповідають їх реальним або уявним інтересам, потребам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, партій, які відображають інтереси більшості громадян. Саме процедура виборів забезпечує двосторонню комунікацію політичної системи із суспільством.

За допомогою голосування відбувається мирне розв'язання політичних конфліктів, оскільки на виборах продовжується політична конкуренція інтересів різних груп суспільства.

Вибори є засобом політичної соціалізації, оскільки загальне виборче право, створення передвиборних асоціацій, використання засобів масової інформації для популяризації передвиборних програм політичних партій та кандидатів сприяють політичній освіті виборців і надають можливість громадянам активно залучатися до політичного процесу та впливати на політичне життя своєї країни.

Вибори – надійний засіб легітимації політичного режиму, оскільки сприяють організації населення в політичні партії, рухи, клуби виборців та інші політичні організації для відстоювання своїх інтересів. Кожна партія для перемоги на виборах утворює мережу регіональних організацій, які пронизують місцеві співтовариства, і тим самим допомагає посилювати інтегруючі чинники існуючого політичного режиму та інші демократичні інститути суспільства.

Вибори регламентуються та здійснюються у відповідності до певних правових норм, що зафіксовані в конституції і виборчому законі.

Базовими принципами виборчого права і виборчого процесу, які є втіленням сучасних демократичних норм, виступають наступні принципи (Конституція України, ст. 71):

- загальне виборче право – право голосу на виборах та референдумах мають громадяни, старші за 18 років (за винятком громадян, які за рішенням суду визнані недієздатними);
- рівне виборче право – кожен виборець має один голос тільки на одній виборчій дільниці;
- пряме виборче право – громадяни України голосують безпосередньо з того чи іншого питання;
- вільні вибори – виборцям забезпечуються умови для вільного формування свого волевиявлення на виборах;
- таємне голосування – контроль за волевиявленням забороняється;
- особисте голосування – кожен виборець голосує особисто.

Виборчий процес складається з певних етапів. Наприклад, в Україні він включає наступні етапи:

- призначення виборів у відповідності до існуючого законодавства;
- створення виборчих органів, які організують і проводять виборчий процес;
- утворення одномандатних виборчих округів та багатомандатного округу;
- утворення виборчих комісій;
- висування та реєстрація кандидатів у депутати в багатомандатному виборчому окрузі / висування, реєстрація кандидатів у депутати в одномандатному виборчому окрузі;
- державна фінансова підтримка виборів;

- проведення передвиборчої агітації;
- проведення процесу голосування;
- підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів.

Вибори – типове та регулярне явище в демократичному політичному і суспільному житті. За їх допомогою формуються різні інститути й органи державного правління: парламент, президента, представницькі, а часто і виконавчі органи суб'єктів федерації, місцеві органи влади. Яскравим прикладом є виборча система США, де один раз на чотири роки проводяться федеральні, загальнонаціональні президентські вибори, кожні два роки – вибори в палату представників – нижню палату конгресу. В ці ж терміни – раз у два роки, але не на два, а на шість років, обирається одна третина членів верхньої палати конгресу – сенату. На рівні штатів регулярно обираються губернатори, законодавчі збори, генеральні прокурори та інші посадовці. На місцевому рівні обираються мери, радники, судді, шерифи, інші посадові особи. Також вибори можуть бути прямими і непрямими (багатоступеневими). Різниця полягає в тому, що в першому випадку виборці безпосередньо голосують за кандидатів на посаду, тоді як у другому – за осіб, яким відводиться роль вибірників. Загальновідомо, що така система практикується при виборах президента США. Президент може бути вибраний також парламентом (Ізраїль, Греція, Ліван) або змішаною колегією виборників, в яку входять як депутати парламенту, так і депутати виборних органів областей або суб'єктів федерацій (Індія, Італія, ФРН).

В Україні всі **вибори поділяються:**

- *за територією*: загальнодержавні (вибори Верховної Ради України, Президента України); місцеві (до обласних, районних, міських рад, голів рад);

– *за об'єктом*: вибори до парламенту; на посаду Президента України; вибори представницьких органів місцевого самоврядування;

– *за часом проведення*: чергові; позачергові; повторні; проміжні;

– *за правовими наслідками*: дійсні; недійсні.

Особливою формою виборчої активності громадян і формою прямої демократії є **референдум** (від лат. referendum – те, що повинно бути повідомлене).

Референдум – це всенародне голосування з приводу певних важливих державних питань з метою з'ясування думки всього населення країни.

На загальнонаціональний референдум глава держави або парламент виносять такі питання, як, наприклад, ухвалення конституції, зміна форми державного устрою або форми правління, ухвалення нових або відміна діючих законів, вступ країни до міжнародних організацій та ін.

В Україні процедура проведення референдуму та подальша імплементація його результатів не мають належного законодавчого врегулювання.

2. У другому питанні детальніше зупинимося на визначенні основних понять, складових та типів виборчої системи.

Головним регулятором виборів є **виборча система** (яка є елементом політичної системи).

Виборча система – це впорядкована сукупність норм, правил і прийомів, що визначають шляхи, форми і методи утворення представницьких виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

До **структури виборчої системи**, як складової всієї політичної системи, входить такі компоненти:

- виборче право;
- виборча процедура;
- виборчий процес.

Виборче право – це сукупність юридичних норм, регулюючих участь громадян у виборах, організацію і проведення останніх, взаємостосунки між виборцями і виборними органами або посадовцями, а також порядок відгуку вибраних представників, що не виправдали довір'я виборців.

Виборча процедура – це заходи держави щодо організації і проведення виборів, «виборчий закон у дії».

Виборчий процес – врегульована законами діяльність уповноважених органів та громадян, спрямована на підготовку і проведення виборів представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, обрання й наділення повноваженнями посадових осіб. Друге питання передбачає аналіз мажоритарної виборчої системи.

Різноманіття електоральних форм в умовах правової демократичної держави відкривають перед громадянами широкі можливості для прояву політичної активності та впливу на державні і суспільні справи.

В сучасних державах склались два основні різновиди виборчих систем – **мажоритарна** і **пропорційна** та певний їх симбіоз – **змішана** (пропорційно-мажоритарна). Кожна з них має свої підвиди й особливості, переваги і недоліки.

3. У цьому питанні доцільно зупинитися на першому в історії типі виборчих систем – **мажоритарній**. Уперше була заснована в 1429 р. в Англії для обрання депутатів до нижньої палати парламенту.

Ця виборча система (від фр. *majorite* – більшість) передбачає, що перемагає той кандидат, який набрав установлену законом більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Мажоритарна система може бути двох видів: абсолютної більшості та відносної більшості.

Мажоритарна системи абсолютної більшості – це та, за якої обраним вважається кандидат, що отримав на окрузі

більше половини всіх голосів виборців, які проголосували (50 % + один голос і більше). Якщо жоден із кандидатів не набирає 50 % + 1 голос, то проводиться другий тур виборів, до якого допускаються два кандидати, що набрали у першому турі найбільшу кількість голосів. Переможцем вважається той, хто отримав звичайну більшість.

У мажоритарній системі відносної більшості переможцем стає той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників.

Існують мажоритарні системи «фіксованої більшості». Також перемога за мажоритарною системою може залежати від принципу підрахунку виборців: «тих, хто проголосував» і «від загальної кількості».

Загалом мажоритарна виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Основні переваги мажоритарної системи:

- дозволяє великим і добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди;
- встановлюються і підтримуються безпосередні зв'язки між кандидатами і виборцями;
- депутати, обрані за такою системою, добре знають про стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси та потреби виборців, особисто знайомі з їх найактивнішими представниками; відповідно і виборці краще знайомі зі своїм депутатом, мають можливість особисто звернутись до нього, прийти до нього на особистий прийом, захищати свої інтереси в органах влади.

Основні недоліки мажоритарної системи:

- значна частина виборців країни (іноді більше 50 %) залишається без представника в органах влади;
- створює умови для проходження випадкових кандидатів шляхом підкупу, використання різних «брудних» технологій.

4. Історично пропорційна виборча система з'явилася пізніше від мажоритарної. Наприкінці XIX ст. вона була використана в Бельгії (1889 р.). Вона забезпечує більш адекватне представництво всіх провідних політичних сил, гарантуючи втілення принципу справедливості, політичної рівності та поваги до прав меншості. Ця система широко представлена в сучасному світі.

Пропорційна виборча система – це голосування за списки кандидатів від політичних партій та розподіл місць у парламенті (депутатських мандатів) пропорційно до кількості голосів, відданих за списки. При цьому майже у всіх законодавствах існує бар'єр, який необхідно подолати партії для того, щоб потрапити в законодавчий орган. Розміри прохідного відсотка різні: 1 % в Ізраїлі, 5 % в Україні, ФРН, Швеції, 10 % – у Туреччині. Нині вибори за пропорційною системою відбуваються приблизно в 50 країнах світу, в тому числі у 25 європейських (Іспанія, Португалія, Австрія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Бельгія та ін.). Найчастіше ця виборча система застосовується в країнах, де є кілька впливових партій, але жодна з них не має стабільної більшості в парламенті.

Різновиди:

- пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні, за такою системою виборці голосують за політичні партії у масштабах усієї країни;

- пропорційна виборча система на основі багатомандатних округів – розподіл депутатських мандатів здійснюється на основі кількості голосів, відданих виборцями за політичні партії у виборчих округах.

Основні переваги пропорційної системи:

- органи влади, що сформовані в такий спосіб, реальніше відображають розстановку політичних сил та існуючу модель політичного життя суспільства;

– краще забезпечується системи зворотного зв'язку між державою та організаціями громадянського суспільства, і як результат, сприяє розвитку політичного плюралізму і багато-партійності;

– вважається, що ця виборча система є справедливішою за інші, бо дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті.

У той же час надмірна розпорошеність мандатів між різними, інколи дрібними партіями, може призвести до неможливості сформувати більшість у парламенті та утворити уряд. Тому в більшості країн, що застосовують пропорційну систему, введений своєрідний бар'єр, тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли отримати депутатські мандати.

Основні недоліки пропорційної виборчої системи:

– складніший шлях формування уряду; якщо відсутня домінуюча партія, постає необхідність утворення багатопартійних коаліцій, що призводить до «розмивання» політичної відповідальності за результати діяльності уряду, його нестабільності; можливі часті відставки уряду;

– ускладнені комунікації між депутатами і виборцями, тому що виборці голосують за партії, а не за конкретних кандидатів;

– депутати є залежними від своїх партій (це обмежує свободу парламентаріїв у процесі обговорення й ухвалення важливих законів, тобто депутат часто змушений голосувати в унісон з рішенням партійного керівництва).

Змішана (мажоритарно-пропорційна) система – передбачає обрання половини від кількості депутатів певного

законодавчого органу за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій у багатомандатному окрузі. Друга половина від кількості депутатів ради обирається за мажоритарною системою в одномандатному виборчому окрузі.

Класичним прикладом застосування змішаної виборчої системи є ФРН, у якій 50 % депутатів Бундестагу обираються за земельними партійними списками, а інші 50 % – на основі мажоритарної системи відносною більшості. Така традиція була перейнята в окремих пострадянських країнах, зокрема Україні, Литві, Росії та ін.

В Україні використовується мажоритарна (вибори Президента України) та змішана (мажоритарно-пропорційна) системи.

Україна декілька разів змінювала виборчу систему – від повністю мажоритарної до повністю пропорційної та змішаної.

У 1993 р. було запроваджено повністю мажоритарну систему. У 1997 р. виборчу систему замінили на змішану – 50 % депутатів обиралися за одномандатними округами і 50 % за партійними спискам. Вибори 2006 р. і дострокові вибори 2007 р. були проведені повністю за пропорційною системою, а у 2010 р. відбулося повернення до змішаної виборчої системи. Таким чином, з 1991 р. Україна обирала свій парламент один раз за повністю мажоритарною системою (1994), двічі за повністю пропорційною (2006, 2007) та чотири рази за змішаною системою – 50/50 (1998, 2002, 2012, 2014, 2019).

Виборчий бар'єр також змінювався: у 1998 і 2002 рр. він складав 4 %, під час виборів 2006 і 2007 рр. – 3 %, а з 2012 р. – 5 %.

На виборах **депутатів місцевих рад України** в 2020 р. застосовувались дві різні виборчі системи, залежно від типу виборів та величини адміністративно-територіальних одиниць.

У містах з кількістю виборців до 90 тисяч осіб: **мажоритарна система** відносної більшості з голосуванням у багатомандатних виборчих округах – для виборів депутатів сільських, селищних, міських і районних у містах рад, рад відповідних ОТГ, а також районних рад.

У містах з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб: **пропорційна система** з відкритими партійними списками – для виборів депутатів обласних, міських рад і міських ОТГ. Право на участь у розподілі депутатських мандатів мають лише ті місцеві організації партій, які подолають 5%-ий виборчий бар'єр у межах єдиного багатомандатного округу.

На виборах сільських, селищних, міських **голів** також застосовувались дві різні виборчі системи, залежно від величини адміністративно-територіальних одиниць: для виборів сільських, селищних, міських голів, а також старост – мажоритарна система, відносної більшості з голосуванням в єдиному одномандатному окрузі; для виборів міських голів у містах із кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб – мажоритарна система абсолютної більшості.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення виборам.
2. Розкрийте сутність та функції виборів.
3. Які основні види виборів?
4. Що таке виборча система та її роль у функціонуванні сучасної демократії?
5. Визначте особливості мажоритарної виборчої системи.
6. Визначте особливості пропорційної виборчої системи і дайте її характеристику.
7. Як Ви вважаєте, який тип виборчої системи є більш ефективним для сучасної України?
8. Берете чи не берете участь у виборах? Обґрунтуйте свою позицію.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте реферати та виступи для публічного захисту за наступними темами:

«Чому вибори важливі і чому вибори не важливі для мене»;

«Становлення виборчої системи Британії»;

«Виборча система США»;

«Виборчі системи на пострадянському просторі: історія та сучасний стан»;

«Виборча система Франції і ФРН: порівняльний аналіз»;

«Виборча система України: основні етапи становлення».

2. Підготуйте презентації за наступною тематикою:

«Аналіз виборчих систем європейських країн»;

«Де цікавіше вибирають президентів: США, Росії, Франції, Бразилії, Україні»;

«Особливості становлення виборчої системи України»;

«Особливості місцевих виборів 2020 року в Україні»;

«Місцеві вибори 2020 року в Миколаєві і на Миколаївщині: основні тенденції та проблеми»;

«Вибори і виборчий процес в Україні, Росії та Білорусі. Де краще?».

3. Напишіть есе на тему:

«Як маніпулювати під час виборів»;

«Як фальсифікують вибори»;

«Чому я буду (або не буду) голосувати».

Джерела і література

1. Нестерович В. Ф. Виборче право України: підручник. Київ: Ліра-К, 2017. 504 с.

2. Нестерович В. Поняття виборчої системи та її основні розуміння в конституційному праві. *Публічне право*. 2019. № 1. С. 18–25.

3. Гудзь Л. Механізм забезпечення виборчих прав громадян України та його основні елементи. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 129–131.

4. Береза А. В. Світові тенденції запровадження електронного голосування. *Держава і право*. 2010. № 49. С. 619–626.

5. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: навч. пос. для вузів. Київ: Професіонал, 2006. 206 с.

Лекція № 9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Історія виникнення політичних партій як інституту.
2. Політична партія: поняття, сутність та функції у сучасному політичному житті.
3. Основні підходи до типологізації політичних партій і типологія сучасних партійних систем.
4. Партійна системи в Україні: історія та сучасність.

Основні поняття та категорії

Політична партія, історія становлення партій, внутрішньо-партійні функції, зовнішні функції партії, класифікація партій, партійна система, типи партійних систем, партократія, партійне керівництво, партійна система України.

1. Вперше термін «партія» почав використовуватися ще за часів давньогрецької демократії (середина V–VI ст. до Р. Х.). Філософ Арістотель писав про боротьбу жителів морського узбережжя, рівнин і гір. В Афінах відбувалось протистояння між партією знаті і партією народу. В Стародавньому Римі під час кризи республіки (кінець II–I ст. до Р. Х.) змагалися між собою партії популярів і оптиматів, які відстоювали інтереси різних верств суспільства. Поява прототипів сучасних політичних партій – явище часів європейських буржуазних революцій XVIII–XIX ст. Уперше партії

«торі» та «вігі» сформувались в Англійському парламенті в 1687 р. М. Вебер, наприклад, виділяє три основні історичні етапи формування політичних партій: 1) виникнення аристократичних угруповань, які являють собою групи привілейованих громадян, що борються за політичну владу в державі; 2) створення політичних клубів, тобто союзів одностайців, які захищають та розповсюджують якусь політичну ідею; 3) формування масових політичних партій, які насамперед виокремлюються наявністю соціальної бази, тобто частки населення країни, що підтримує програму даної партії та голосує за неї на виборах. Однак таку еволюцію продемонстрували лише англійські класичні партії – ліберальна і консервативна. Більшість політичних партій інших країн формувалися як масові партії.

Політичні партії як суспільний феномен досліджувалися багатьма мислителями різних часів: Дж. Бюрдо, К. фон Бойме, М. Вебер, Г. Моска, М. Дюверже, Дж. ЛаПаломбара, Дж. Сарторі та ін.

Принципи, що виокремлюють політичну партію від суспільних організацій, сформулювали Дж. ЛаПаломбара та М. Вайнер у праці «Політичні партії та політичний розвиток» (1966). Вони виділяють чотири **сутнісні риси партій**:

1) партія – це організація, тобто достатньо довгодіюче об'єднання людей; довготривалість існування організації дозволяє відокремити її від фракцій або клік, які виникають та зникають разом зі своїми організаторами;

2) існування стабільних місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з центральним керівництвом;

3) мета партії – завоювання та здійснення влади, ця ознака виділяє їх серед груп тиску та суспільних організацій;

4) наявність народної підтримки, яка починається з голосування та підтримується активним членством у партії.

М. Дюверже в праці «Політичні інститути та конституційне право» (1970) визначає сутність політичних інститутів на відміну від юридичних. На його думку, політичні інститути роблять акцент «на реальну та конкретну організацію суспільств, а не на юридичні установлення, які ми намагаємося до них покласти». Політична партія за М. Дюверже – це особливий політичний інститут, що має особливу структуру та організацію.

Партологія (галузь політичної науки, що вивчає політичні партії) подає різні визначення політичної партії.

Політичні партії розглядаються як групи людей, об'єднані спільною ідеологією або спільними програмами. М. Вебер під політичною партією розумів громадські організації, що спираються на добровільне прийняття членів, які прагнуть завоювати владу для свого керівництва і забезпечити активним членам певні вигоди (духовні чи матеріальні).

Французький політичний діяч Р.-Ж. Шварценберг вважає, що політична партія – це постійно діюча організація, яка здійснює діяльність на національному і місцевому рівнях, має на меті отримання та здійснення влади за допомогою народної підтримки.

Ми вважаємо, що партія – це добровільне об'єднання людей, з певною ідеологічною доктриною та організаційною структурою, які об'єднуються з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

При аналізі сутності політичних партій можна виділити три структурні рівні. Перший рівень – це виборці, що підтримують певну партію та віддають за неї свої голоси на виборах (т. зв. «соціальна база партії»). Другий рівень – це офіційна партійна організація, первинні осередки партії, що мобілізують виборців на підтримку партійного кандидата

До третього рівня належать представники партії в системі правління.

Спрощено **структура сучасних політичних партій** включає в себе:

- лідера партії;
- партійну бюрократію;
- «мозковий штаб» та «сірих кардиналів»;
- партійну ідеологію (іноді ця ознака є формальною);
- партійний актив;
- рядових членів партії.

2. У другому питанні розглядаємо функції та роль політичних партій як одного із головних елементів політичної системи, без яких жодна демократична держава та сучасне демократичне суспільство не може існувати.

Сучасні партії виконують важливі функції в політичній системі. Умовно можемо виділити дві основні групи функцій політичних партій: внутрішні і зовнішні.

До **внутрішніх функцій партій** відносяться такі:

- розробка ідеологічних засад діяльності;
- створення друкованих органів, інформаційних ресурсів (сайтів, ін.) та розробка концепції позиціонування партії через ЗМІ;
- розширення мережі партії, шляхів прийому нових членів та організація роботи первинних осередків на місцях;
- обрання керівного складу, налагодження комунікацій між партійною верхівкою, регіональними осередками та рядовими членами партії;
- формування партійного бюджету;
- проведення зборів, конференцій, з'їздів та ін.

Найбільш важливими **зовнішніми функціями партій** є:

- політична боротьба за державну владу (організація місцевих виборів, виборів до парламенту);

- відбір і рекрутування політичних лідерів та еліт;
- представництво групових інтересів громадян в органах влади;
- залучення громадян до політичних процесів, політичної участі;
- політична соціалізація громадян;
- розробка політичних програм розвитку суспільства та їх презентація суспільству з метою збільшення прихильників партії.

Таким чином, сучасні політичні партії є своєрідним механізмом зв'язку між відповідними інтересами різних соціальних груп, спільнот та їх реалізацією через органи державної влади, вони виступають посередниками між політичною системою та громадянами.

3. Особливості історичних та соціокультурних умов розвитку політичних систем привели до виникнення різноманітних партійних організацій, що відрізняються своєю структурою, функціями, діяльністю. Існує значна кількість критеріїв класифікації типів політичних партій. До системи таких критеріїв належать: інституціоналізація партії, тобто ступінь залученості партії до політичної системи; статус партії в державному апараті, соціальна база партії; політичні орієнтації партії; структурна незалежність партії; особливості внутрішньої організації, ступінь її структурованості, розповсюдження діяльності у регіонах; активність її членів, вимоги до членів партії, особиста відповідальність.

Типологізація партій є певним спрощенням тому, що жодна партія не відповідає цілком прийнятій класифікації. Типологія і класифікація доповнюють одна одну, типологія становить синтез класифікації, яка передбачає комплексний багатовимірний поділ, у якому б знайшли місце всі партії.

А. де Токвіль запропонував типологію політичних партій, однією з цілей якої було показати зв'язок між організацією односторонньої та загальною соціальною організацією. Так, час великих змін народжує великі партії, у фазі малих змін настає час інтриг та малих партій.

Французький дослідник М. Дюверже виокремлює два основні типи партій: парламентські і непарламентські. До останнього типу, наприклад, він відносив соціал-демократичні і комуністичні партії. Але більше поширення в політології отримала інша класифікація М. Дюверже, в якій він виокремив три типи: кадрові – формуються, як правило, «зверху», на основі об'єднання різноманітних парламентських груп, груп тиску, об'єднань партійних лідерів, вони зорієнтовані на професійних політиків; масові – для цього типу характерна наявність централізованого партійного апарату, що формується з професійних політичних функціонерів, мають чітку організаційну структуру, що забезпечує постійний зв'язок керівних органів з низовими організаціями, оформлене членство, партійні внески (класичний приклад партій такого типу – Республіканська й Демократична партії США); суворо централізовані партії – їм властиве перетворення ідеології в основоположну організуючу силу, вони мають складну партійну ієрархію, сувору, майже військову дисципліну, високу організованість, виражений вождизм (до них М. Дюверже відносить комуністичні та фашистські партії).

М. Вебер запропонував ще один різновид типології. Згідно з ним партії можна поділити на партії патронажу, партії інтересу чи класові та світоглядні партії. Перші – формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками свого штабу різноманітні адміністративні посади. Другі – орієнтовані на реалізацію інтересу якогось класу чи верстви. Треті – це партії, які служать певній ідеології або світогляду.

У відповідності до веберівської теорії політичного володарювання можна виділяти ідеальні типи партій у залежності від типу панування, що ними використовується. Таким чином формуються харизматична партія, традиційна партія, легально-бюрократична.

Дж. Сарторі поділяє політичні партії за ступенем репрезентативності на істотні та неістотні. До перших він відносить ті партії, що мають можливість впливати на характер та конфігурацію партійної системи (потенціал коаліції або шантажу). Неістотні партії – це ті, що формують лише фон партійної конкуренції. Дж. Сарторі вводить також таке поняття, як ідеологічна дистанція між партіями.

На першу чверть ХХІ ст. існує декілька т. зв. «підстав ділення» для формування типів партій. Дослідники ділять партії за ідеологічною ознакою (ліберальні, консервативні, соціалістичні, демократичні, комуністичні, націоналістичні, фашистські); за тим, як партії ставляться до ідеології (прагматичні та доктринальні); за методами досягнення своєї мети (реформістські і революційні); за ставленням до елементів політичної системи політичного режиму (демократичні, тоталітарні, авторитарні); за ставленням пануючого, правлячого режиму (правлячі, опозиційні, легальні, нелегальні, напівлегальні); за організаційним принципом (кадрові та масові); за характерною діяльністю (помірковані, радикальні, екстремістські). Існують інші критерії визначення типу партії.

Партійна система – це сукупність політичних партій, механізми взаємодії та суперництва політичних партій у боротьбі за владу та її здійснення. Також вона характеризує місце партій та їх вплив у державному механізмі.

Для класифікації партійних систем використовуються наступні ознаки: кількість партій; наявність чи відсутність домінуючої партії; рівень взаємодії та конкуренції партій.

Найбільш поширеним є підхід, за яким виокремлюють типи партійних систем за кількісною ознакою.

Однопартійна система – закріплює правлячий статус за однією політичною партією, а діяльність інших не допускається, партійний апарат зливається з державним. Така система існувала в 20–40-х рр. XX ст. у фашистській Італії, у 30–40-х рр. – у гітлерівській Німеччині, у 20–80-х рр. – у Радянському Союзі. Сьогодні – у Китаї, Кубі, Північній Кореї та деяких країнах Африки: Кенії, Малі, Лівії. Така система є характерною для авторитарних і тоталітарних держав.

Двопартійна (біпартизм) – система, за якої дві найбільші та найвпливовіші партії поперемінно внаслідок виборів здійснюють владу; при цьому існує впливова опозиція в особі партії, що програла вибори. Одна з цих партій під час виборів забезпечує собі більшість голосів виборців та місць у парламенті (Велика Британія, США). Однак такий тип не означає, що в суспільстві існують тільки дві партії. За умов існування декількох партій реальними претендентами на владу є дві основні партії, а інші не заважають їм керувати по черзі.

Багатопартійна – система, за якої більш ніж дві партії мають достатньо ресурсів для того, щоб впливати на формування та функціонування урядових інститутів. У свою чергу, багатопартійна система також має декілька видів. **Трипартійна** або «**двох-з-половинна (2,5)**» – жодна з провідних партій не може сформувати уряд самостійно, для цього потрібна третя партія, яка завжди проходить до парламенту, бо має певний постійний електорат (Австрія, Канада, Австралія, де провідні партії отримують від 70 до 80 % голосів та завжди повинні враховувати вплив на електорат «третьої партії»). **Чотирипартійна** або **двоблокова** – по дві партії лівого та правого блоків завжди змагаються між собою. **Квазімультипартійна система** – коли існує дуже багато політичних

партій і жодна з них не може отримати більшість довіри від своїх громадян.

Також має сенс проаналізувати ще два загальних **різновиди багатопартійних систем**:

1) партійні системи **«поляризованого плюралізму»**, що характеризуються наявністю антисистемних партій, які не схвалюють існуючий суспільно-економічний лад; також є можливим існування двосторонньої опозиції. За умов існування такої системи одна партія чи навіть декілька з них займають центральне місце у політичній системі;

2) партійні системи **«поміркованого плюралізму»**, коли боротьба за владу точиться між 3-5 партіями, і жодна з них не може самостійно виконувати владні повноваження, внаслідок чого формується коаліційний уряд. Партії у такому випадку завжди орієнтуються на те, щоб мати змогу брати участь у роботі уряду.

Залежно від багатьох обставин, а надто від політичного режиму, в кожній країні формується певна партійна система.

4. Політична система України все ще перебуває на етапі становлення та активних трансформацій. У ній поєднуються радянська спадщина та досвід, набутий за 30 років незалежності. Це і визначає специфіку існуючих суспільних та політичних інститутів, зокрема партійну систему.

Невизначеність самого поняття «партійна система України» змушує залучати до аналізу партійної діяльності широкий спектр економічних, соціальних та політичних факторів, за допомогою яких відбувається структурування простору політичних партій.

На думку експертів Центру Разумкова, сучасна конфігурація партійної системи України утворилася за результатами парламентських виборів 2014 р. Революційні події в Києві змінили позиціонування партійно-політичних сил напере-

додні парламентських виборів. Партія регіонів скомпрометувала себе відмовою від європейської інтеграції та участі у виборах не брала. Рейтинг її найближчого сателіта – КПУ – також суттєво знизився. Представники Партії регіонів переформатувались у партію «Опозиційний блок». Одним із наслідків Революції гідності було утворення нових партійних структур: «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», «Правий сектор», «Об'єднання Самопоміч». За результатами виборів, у регіональному вимірі можна констатувати, що соціо-політичний поділ Захід-Схід й надалі є таким, що обумовлює формат партійної системи України.

Також слід зазначити, що високий рівень самоорганізації громадянського суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму дав поштовх утворенню партій патріотичного спрямування. Вони виникали на основі громадських формувань учасників Майдану («Правий сектор»), учасників АТО у складі добровольчих батальйонів (зокрема, партія «Національний корпус», створена на основі Цивільного корпусу «Азов»), унаслідок поділів уже створених структур («Національний рух «Державницька ініціатива Яроша» (ДІЯ)). Деякі з цих партій створювалися у традиційний спосіб «згори», за підтримки ФПГ (фінансово-промислових груп), як, наприклад, партія «УКРОП». Спостерігалися спроби створення таких партій навколо «харизматичних особистостей», як, наприклад, звільненої з російського полону української військовослужбовиці Надії Савченко. Початок процесу децентралізації і чинник місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру (наприклад, партія «Херсонці», партія «Вінницька європейська стратегія»), а також партій, що претендують на представництво інтересів національних меншин (Циганська партія України, Грузинська партія України та ін.). На місцевих

виборах 2020 р. цей процес продовжився появою нових регіональних політичних проєктів на кшталт політичних партій: «Пропозиція» (м. Дніпро, Київська область, м. Миколаїв), «Миколаївці» (м. Миколаїв), «Партія Буряка» (м. Запоріжжя) та ін.

Реєстрація нових партій відбувалася надзвичайно активно. Так, у 2014 р. їх було зареєстровано 38, у 2015 р. – 79 (що є абсолютним рекордом за весь період незалежності України), у 2016 р. – 42. Станом на 18 січня 2017 р. в Україні було зареєстровано 352 політичні партії. На 1 січня 2020 р. в Україні офіційно було зареєстровано 349 політичних партій. На виборах до Верховної Ради у 2019 р. брали участь 22 політичні партії, 5 з яких стали парламентськими. Водночас переважна більшість зареєстрованих у цей період партій не ведуть активної політичної діяльності та створювалися, очевидно, для подальшого «комерційного використання». Деякі з новостворених партій мали відверто технологічне призначення і були звичайними «політичними проєктами» з набором відповідних функцій.

Особливим етапом в оновленні сучасної партійної системи України стали позачергові вибори народних депутатів 21 липня 2019 р. та радикальне оновлення, за їх результатами, депутатського корпусу – близько на 80 % порівняно з попереднім скликанням (тоді депутатський склад оновився на 56 %). Було обрано понад 400 «нових облич». Лише одна з партій, що діяли в попередньому скликанні, зберегла свою фракцію, і навіть дещо збільшила присутність – це «Батьківщина». Беззаперечним переможцем виборів стала абсолютно нова політична сила – партія «Слуга народу», що отримала 124 мандати в багатомандатному окрузі та виграла у 130 одномандатних округах. Партія «Слуга народу» на час виборів перебувала здебільшого у віртуальному форматі,

не мала ідеології, чіткої політичної програми, використала перемогу на президентських виборах В. Зеленського і його заклик змінити країну, а більшість депутатів, які увійшли до її парламентської фракції, не були членами «Слуги народу». Феномен такого фантастичного успіху цього проекту був обумовлений розчаруванням більшості громадян у «старих» політичних елітах, тобто високим рівнем запиту суспільства на оновлення політичної еліти, що обумовило формування численного протестного електорату, готового голосувати за будь-кого, тільки не за «старих» політиків.

Основні характеристики моделі партійної системи сучасної України:

- партійна система України продовжує знаходитися на етапі формування, а отже, говорити про закріплення чітких рамок функціонування партій ще зарано;

- відсутність зрозумілих ідеологічних доктрин у більшості політичних партій в Україні, їх діяльність підпорядковується виключно поточним прагматичним орієнтаціям;

- риторика представників політичних партій (як «більшості», так і опозиції) тяжіє до соціального популізму, виборчий процес перетворюється у перегони обіцянок, а їх виконання політичними силами залежить від владної конфігурації, протистояння відбувається не за політичні альтернативи, а за доступ до владного ресурсу;

- високий рівень персоніфікації політичного процесу робить партії залежними від особистості лідера, його «харизми»;

- відсутність розвиненої демократичної політичної культури звужує поле генерації альтернатив у політичному процесі;

- відсутність у представників нової політичної еліти належного професійного бекграунду та позитивного політичного досвіду, необхідних для ефективної роботи в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності;

- політичні практики функціонування партій в Україні говорять про їх високу залежність від ФПГ (олігархів);
- електоральна географія має значний вплив на структурування партійного простору – високий електоральний запит на локальні регіональні партійні проекти як альтернативу великим політичним партіям;
- функціонування партійної системи, безперечно, залежить від стабільності конституційного устрою, збереження пропорційної складової виборчого законодавства та розподілу економічних ресурсів між представниками ключових ФПГ (олігархату України).

Питання і завдання для самоконтролю

1. Яким чином формується політична партія? Які завдання виконують політичні партії в сучасному політичному житті суспільства?
2. Назвіть головний признак політичної партії, що відрізняє її від інших політичних організацій.
3. Навіщо створюються та існують політичні партії?
4. Які типи політичних партій відомі в політичній теорії та практиці?
5. Які основні риси однопартійної, двопартійної та багатопартійних систем?
6. У чому полягає специфіка партійної системи сучасної України?
7. Політичні партії, партійні блоки та виборчі системи: українські реалії. Охарактеризуйте діяльність основних політичних партій у сучасній Україні.

Завдання для самостійної роботи

1. Яку б політичну партію заснували ви? Обґрунтуйте її програму, цілі, методи діяльності.
2. Зробіть презентації на теми:
«Умови реєстрації партій в Україні та інших країнах»;

«Роль суспільно-політичних рухів у поваленні комуністичних режимів Центрально-Східної Європи (Хартія-77, польська «Солідарність», «Народні фронти» Балтійських країн, Народний Рух України)»;

«Де партії беруть гроші: світовий досвід і Україна».

3. Напишіть творчу роботу (есе) на тему:

«Партійні системи України та її сусідів»;

«Яка партійна система підійшла б Україні»;

«Політичні партії на місцевих виборах у Миколаєві: ефект «провінційності» чи спроба пошуку ефективної влади?»;

«Чи є проросійські партії в Україні».

Джерела і література

1. Кармазіна М. Політичні партії в Україні 2014–2017. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2018. 168 с.

2. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування. *Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті* / за ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. С. 5–67. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf (дата звернення: 28.10.2020).

3. Україна 2019–2020: широкі можливості, суперечливі результати (аналітичні оцінки) / за ред. А. Чернова, Г. Пашкова, Г. Баланович. Київ, 2020. 264 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/other/2020-PIDSUMKI-UKR_ENG.pdf. (дата звернення: 28.10.2020).

4. Шкуренко К. О. Демократичні аспекти партійної розбудови України: навч. посібник для вузів. Миколаїв: ПСІ КСУ, 2011. 120 с.

5. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: навч. посібник для вузів. Київ: Професіонал, 2006. 206 с.

6. Політичні партії України: в 3 т. / за ред. Ю. Шайгородського. Київ: Центр політичного менеджменту, 2005.

7. Основы теории политических партий / А. Ю. Ашкеров; под ред. С. Е. Заславского. Москва: Европа, 2007. 261 с.

8. Исаев Б. А. Теория Исаева Б. А. Теория партий и партийных систем: уч. пособие для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2008. 367 с.

Лекція № 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

1. Сутність політичних еліт і зміст основних елітарних концепцій.

2. Феномен політичного лідерства і його типологія. Риси сучасного лідера.

3. Чи є політична еліта в Україні: особливості формування та специфіка політичної верхівки і лідерства в Україні (1991—...).

Основні поняття та категорії

Еліта, концепції політичних еліт, партійна еліта, політична бюрократія, політичний лідер, теорії лідерства, типологія лідерства, функції лідерів, риси сучасного лідера, політичне лідерство та політичні еліти в Україні.

1. Політичний процес, його багатоманітність залежить від чисельних факторів, зокрема і від політичного керівництва. Політичне керівництво спрямовує та рухає політичний процес у певному напрямі, задаючи той вектор розвитку, який вважає необхідним і найбільш оптимальним для суспільства в даний момент. Представникам політичного керівництва притаманні певні особливі ознаки, які й забезпечили їм таке виняткове право керувати життям держави і спрямовувати розвиток суспільства. Групу людей, яка спрямовує політичний процес, називають у політології елітою, що

в перекладі з французької означає «краще», «добірніше», «вибране». Залежно від того, в якій сфері суспільного життя і яку саме функцію здійснює еліта в суспільстві, її можна поділити на політичну, економічну, духовно-інтелектуальну, релігійну, військову, мистецьку тощо.

Політична еліта – це організована група, яка здійснює владу (політичне керівництво) у суспільстві (правляча еліта) або знаходиться в опозиції до правлячої верхівки (контр-еліта). Політична еліта забезпечує процес прийняття політичних рішень та організує їх виконання.

Поява перших класичних концепцій еліт відбувається у кінці XIX – на початку XX ст. Видатний італійський соціолог і політолог Г. Моска розробив теорію еліт, згідно з якою суспільство ділиться на дві нерівні за соціальним станом і ролями групи: клас керівників і клас керованих. Перший монополізує владу і здійснює політичне керівництво, що наділяє його великими привілеями. Другий, до якого належить більшість людей, управляється і регулюється першим та забезпечує його матеріальними засобами, необхідними для життєздатності політичного організму. Клас керівників і складає політичну еліту, яка формується з людей, здатних до управління, тобто таких, які володіють організаторськими здібностями і мають над іншими громадянами матеріальну, моральну й інтелектуальну перевагу. В. Парето ділить еліту на правлячу – що безпосередньо бере участь в управлінні, і неправлячу – контр-еліту – людей, що мають характерні для еліти якості, але не мають доступу до керівництва через свій соціальний статус. Правляча еліта ділиться на два типи: «лис» (гнучких керівників, які використовують «м'які» методи керівництва: переговори, поступки, лестощі, переконання тощо) і «левів» (жорстких і рішучих правителів, які спираються, переважно, на силу). На думку цих учених, реальна влада в суспільстві

повинна належати елітам – вузькому колу осіб, які знаннями, спроможністю, професійними успіхами довели свою обраність.

Значний внесок у розвиток теорії політичних еліт зробив і німецький учений Р. Міхельс, який сформулював т. зв. «залізний закон олігархічних тенденцій». У відповідності до цього закону розвиток великих організацій неминуче веде до олігархізації управління суспільством і формування еліти, оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися всіма їх членами. Поступово виділяється керівне ядро та апарат, які виходять з-під контролю рядових членів і підпорядковують політику власним інтересам. Рядові ж члени організації недостатньо компетентні, пасивні і проявляють байдужість щодо повсякденної політичної діяльності. В результаті будь-якою організацією завжди фактично править олігархічна, елітарна група, яка зацікавлена в збереженні свого привілейованого стану, забуваючи про інтереси мас. Але ця проблема може вирішуватись шляхом формування потужного громадянського суспільства і правової держави, які спроможні поставити правлячу еліту під контроль народу.

В сучасному світі отримали найбільшу популярність теорії демократичного елітизму. Авторами цієї концепції були Р. Даль та Р. Арон. Вони виходять з розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру виборців. Тому сучасна еліта повинна не лише володіти необхідними для управління якостями, але й виступати захисником демократичних цінностей і стримувати часто властивий масам політичний та ідеологічний ірраціоналізм, радикалізм. Теорія плюралізму еліт розглядає політичні еліти як еліти функціональні, в яких правлячі особи мають особливу кваліфікацію для виконання певної керівної роботи і не виступають як єдині згуртовані групи. Це зменшує концентрацію

влади і запобігає створенню стійкого владного прошарку, створює умови для існування безлічі еліт, коли жодна з них не здатна домінувати у всіх сферах життя і коли поділ суспільства на еліту і масу відносно умовний і часто розмитий. Такий стан речей призводить до конкуренції еліт, що унеможливорює створення єдиної пануючої групи та забезпечує підзвітність еліт масам; робить доступ у керівний прошарок не тільки через багатство й особливий соціальний статус, але й через особисті організаційні здібності, професійні знання, активність тощо.

Таким чином, сучасна політична еліта як складова меншина суспільства і його найбільш активна частина виконує важливі функції: моніторинг і аналіз інтересів, найбільш актуальних потреб різних соціальних груп; забезпечення субординації інтересів різних соціальних спільнот та відображення цих інтересів у політичних установах; розробку і популяризацію політичної ідеології (програм, доктрин, законів, тощо); запровадження механізмів втілення політичних задумів і стратегій шляхом призначення кадрового апарату органів управління; створення і корекція діяльності інститутів політичної системи; прозоре і конкурентне висування політичних лідерів тощо.

При аналізі політичних еліт необхідно окремо зупинитись на понятті «квазіеліта» (квазі – префікс, що означає «нібито»). Квазіеліта – це псевдоеліта, антиеліта, яка займає провідні позиції в політичній системі, але не має необхідних сучасних елітарних рис, і тому не може повноцінно виконувати важливі керівні функції. Представники квазіеліти, не маючи високих професійних знань і належного досвіду в системі державного управління, використовують маніпулятивні методи керівництва, демагогію, популізм, їх діяльність неефективна

й обслуговує лише вузькокорисні інтереси правлячої верхівки та її оточення. Тому замість терміна «еліта» в певних конкретних випадках можливе використання поняття «політична, правляча верхівка», «пануюча верхівка».

Конкретні історичні умови суспільства формують відповідні типи еліт. Сучасна політична наука виокремлює такі типи: відкриті і закриті, легальні і нелегальні, фрагментовані, ідеологічно та нормативно інтегровані еліти.

Еліти відкритого типу характеризуються високою горизонтальною і вертикальною мобільністю, забезпечуючи ефективні соціальні ліфти для вихідців з різних елітарних груп і соціальних низів. Доступ до керівних позицій у такому типі відкривають високі професійні і моральні якості, особисті досягнення в економічній, політичній, адміністративній діяльності. Такі еліти постійно оновлюються і є найбільш ефективними для суспільного розвитку і підтримки демократії.

Закриті еліти є найбільш консервативними, доступ до них ускладнений і заформалізований.

2. Особливим явищем у політичному процесі є феномен політичного лідерства.

Політичне лідерство – це особливий суспільно-політичний інститут, в якому певна особа або група осіб здійснюють керівництво політичною партією, громадсько-політичною організацією, суспільним рухом, державою або суспільством у цілому.

З точки зору політичного процесу **лідерство** розглядається:

- як можливість впливати на інших людей;
- як управлінський статус, позиція, пов'язана з прийняттям управлінських рішень;
- як спосіб консолідації зусиль людей, суспільних ресурсів для досягнення спільної мети;

– як зразок поведінки та організації певної особи або групи осіб, що здатні реалізувати вимоги людей у державних структурах;

– як бізнес, підприємництво в межах політичного ринку.

Феномен політичного лідерства має давню історію. В античні часи лідером вважали особу, здатну творити історію. Певні історичні умови вимагали свого лідера, вождя, і завжди з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання відповідного лідера.

В епоху Відродження, з його ідеями антропоцентризму, з розвитком мистецтва та науки, виникає теорія італійського державного діяча і філософа Н. Макіавеллі. Він вважав, що люди є морально недосконалі, і в масі своїй більше схиляються до поганого, ніж до доброго. В основі людської природи – інтерес або жаждоба влади й наживи. Макіавеллі вважав, що в політиці володареві слід удаватися до маніпулювання, віртуозних шахрайств, зрад, які, як він гадав, вимагають мужності, особистого впливу та авторитету. Цікаво, що сам Макіавеллі засуджує ці риси політика.

У XIX ст. німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844–1900) розробляє теорію лідера-надлюдини, який за його концепцією являє собою вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені загальнообов'язкові норми моралі, культуру, політичні традиції та цінності. Ніцше демонструє зневагу до своїх сучасників, вважаючи їх утраченим поколінням, омріяний ним лідер – це герой майбутнього. Тільки така людина спроможна побороти в собі все, що сприяє спокою та лінощам, вона повинна бути вищою за повсякденність, щоб стати особою, здатною володіти і керувати. Це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба. Спрощене, вульгаризоване ставлення до філософії Ніцше і його концепції надлюдини

було використане ідеологами фашизму для виправдання їх людиноненависницької політики.

Французький соціолог Габріель Тард (1843–1904) вважав, що лідер є рушійною силою суспільного процесу, що спонукає та певною мірою скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, відтворення високих культурних стандартів, розуміння сутності історичного процесу, соціально політичного розвитку, і тому цю роль спроможний здійснити тільки лідер.

Особлива заслуга в дослідженні феномену політичного лідерства належить німецькому соціологу і політологу М. Веберу, який на основі типів легітимного панування запропонував свою типологізацію лідерства. Він вважає, що існує традиційний, харизматичний та раціонально-легальний тип лідера.

Традиційний лідер, влада якого спирається на традиції, спадковість владних повноважень у державі. Такий тип характерний для династійних монархій.

Харизматичний лідер – цей тип базується на вірі людей у виняткові здібності і таланти лідера. Відбувається певна політична сакралізація особи такого лідера-месії його прихильниками. Прихильники «втрачають розум» від спостереження за цим лідером.

Раціонально-легальний тип лідера – обіймає державну посаду у відповідності до вимог конституції та дотримується законів.

У політичній науці існує багато інших теорій і концепцій щодо розуміння політичного лідерства. Формуються теорії лідерства.

Теорія рис лідерства заявляє, що лідера поміж інших людей виділяють виняткові риси. Він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних

ситуацій, бути готовим брати на себе відповідальність за інших тощо. Якісна перевага – це продуктивність ідей. Людина-лідер має вміння уникати, а в разі необхідності розв’язувати конфлікти; вміння знаходити «підхід» до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідер має високий рівень інтелекту, нестандартне мислення та підходи. Це забезпечує лідеру спроможність ефективно вирішувати весь комплекс проблем, що постають перед ним, нести особисту відповідальність за наслідки своїх дій у майбутньому.

Ситуаційна теорія – робить акцент на спроможності лідера діяти в конкретній ситуації. Він діє як «кризовий менеджер», що розв’язує актуальну для певного періоду проблему.

Теорія послідовників – розглядає політичне лідерство через призму відносин між лідером і підлеглими або тими, хто його обрав чи на нього впливає. Цей вплив може бути одностороннім (коли впливає лідер), і це обумовлене рівнем концентрації влади в руках лідера та рівнем його політичної ваги, а також особистими якостями. Також вплив може бути двостороннім, коли і сам лідер, і його послідовники впливають один на одного.

Психосексуальна концепція лідерства – спирається на вчення австрійського вченого-психіатра З. Фрейда. Він вважав, що в основі лідерства лежить лібідо – статевий потяг, бажання. Це бажання не реалізується в сексуальних відносинах, через певні комплекси, обмеження, табу. І тоді в окремих особистостей воно сублімується, трансформується в активну політичну діяльність.

У сучасних умовах **політичний лідер** повинен мати **ряд базових якостей та характеристик**, які забезпечують його конкурентоспроможність на політичному ринку. Серед цих якостей:

- високий освітній рівень, фахові знання із різних галузей, насамперед з політичного управління, соціології, права, економічних наук, історії тощо;
- амбіційність, наполегливість, вольові якості;
- політичний досвід;
- комунікативна майстерність;
- ораторське мистецтво та акторські навички;
- зовнішня привабливість лідера (імідж);
- організаторські здібності, управлінські компетенції, відповідальність, вміння створювати ефективну професійну команду й ефективно керувати нею;
- розвинута політична інтуїція, поєднана з політичним передбаченням, стратегічним мисленням;
- уміння генерувати нові ідеї, підходи, тобто високий рівень інноваційного мислення, інше.

Зрозуміло, що все це риси ідеального політичного лідера.

Політичного лідера не можна ототожнювати з вождем, який не піднімає масу до свого рівня, а опускається сам до рівня маси. Вождь служить не державі чи нації, а певним групам, що висунули його і підтримують на політичній арені. Вождь звертається «до людини з натовпу», а методи впливу – насилля, маніпуляції поведінкою людей, зневажливе ставлення до особистості.

3. Чи є політична еліта в Україні: особливості формування та специфіка політичної верхівки і лідерства в Україні (1991–...).

Політичні еліти після проголошення незалежності України не змогли знайти консенсусу стосовно шляхів подальшого розвитку нашої держави. Патріотично налаштована частина української еліти в переважній більшості не мала досвіду державного управління і зрештою зосередилася на ствердженні формальних ознак державності. Її головні гасла

стосувались виключно відстоювання ідеї незалежності, а питання соціально-економічного розвитку, демократії та захисту прав людини вважались другорядними. Значна частина комуністичної політичної еліти, на відміну від своїх колег із країн Центральної Європи та Балтії, не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави і ринкової економіки та орієнтувалася на ідеї відновлення СРСР. А незалежність України зрозуміли як економічний проєкт для власного збагачення.

За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова серед осіб, які протягом 1991–2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава адміністрації Президента), були вихідці з партійної, комсомольської, радянської, господарської «еліти». «Еліти» в Україні до і після «помаранчевої революції» (2005–2010 рр.) становлять 73 % номенклатури радянських часів; серед осіб, які з 1995 р. обіймали (або обіймають) посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80 %. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % та 46 % керівного складу місцевих і центральних органів влади відповідно перебували на державній службі ще за радянських часів. Тож дані НІСД свідчать: дві третини української «еліти» (в тому числі й політичної) становили особи, старші 50 років. Майже 87 % походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Таке походження властиве фактично переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і швидку урбанізацію останніх десятиліть.

Тобто в Україні не відбулася реальна зміна «критичної маси» політичної еліти. Протягом 1991–2003 рр. на найбільш впливові посади в системі державної влади призначалися

вихідці з партійної, комсомольської, господарської, військової, судової та силової (міліція, КДБ) номенклатури радянських часів. І, як наслідок, в основному час був використаний не на будівництво держави, а на боротьбу різних політичних сил за владу задля контролю за розподілом економічних і фінансових ресурсів країни та участі у приватизації об'єктів державної власності.

Ще однією складовою політичної еліти України стали представники так званої «нової буржуазії». Вони поступово приходили на зміну колишній радянській еліті (представники якої втрачали свої ключові позиції у владі в силу віку та втрати фінансового ресурсу). Для цієї нової генерації «еліти» українська державність була лише бізнес-проектом, можливістю участі в приватизації національного надбання, про жодні державно-патріотичні рефлексії не йшлося.

Складовим у формуванні нової «еліти» був і кримінальний чинник. До влади приходили люди, пов'язані з кримінальним середовищем, або ті, що були у сфері кримінального впливу. Серед найвідоміших лідерів – Віктор Янукович.

І не зважаючи на суспільно-політичні зміни, що відбулися в Україні після «помаранчевої революції», соціологи констатували, що саме в цей час відбувається найбільше з часів незалежності України падіння рівня довіри до усіх політиків і владних інститутів. Як зазначає дослідник генези політичної еліти Ю. Мацієвський, електоральна підтримка В. Ющенка за п'ять років зменшилась у 10 разів (з понад 50 % наприкінці 2004 р. до 5,45 % за результатами голосування на президентських виборах 2010 р.). Підтримка Ю. Тимошенко за цей же час зменшилась у 5 разів (з майже 50 % на початку 2005 р. до 10–13 % на вересень 2009 р.), однак завдяки мобілізації виборців під час президентської кампанії вона зросла до 25 % у першому турі і до майже 45,5 % у другому. Лідер опозиції

В. Янукович втратив найменше. Ще в липні 2009 р. на президентських виборах його готові були підтримати 26,8 % виборців, проте у день голосування підтримали 35,32 % виборців у першому турі і 48,95% у другому.

У 2010 році майже кожен п'ятий українець проголосував проти всіх, що у 10 разів більше, ніж 2004 р., а кожен другий не підтримував діяльності головних державних інститутів – парламенту, Кабінету Міністрів, міліції, судів. Ці показники недовіри до всіх представників влади продовжували зростати і досягли свого критичного рівня в 2013 р. напередодні Революції гідності.

Разом з тим, треба розуміти, що іншої т. зв. еліти не було. Нова верхівка не допускала українців з діаспори, іноземців до державного управління новою державою.

Проблема в тому, що більшість цієї верхівки не бажала використовувати досвід державного будівництва інших країн, і для неї (більшості) Україна до сьогодні залишається т. зв. бізнес-проектом.

На думку колишнього директора фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва І. Бекешкіної, після Революції гідності також не вдалося «перезавантажити» систему влади, забезпечити прихід нових «еліт» та люструвати старі. Це було обумовлено тим, що не проводилась систематична боротьба з корупцією, не відбулося деолігархізації влади, системної реформи правоохоронних органів і судочинства, а також не досягнуто економічного зростання і не покарано представників попередньої влади за злочини проти «Майдану-2».

Т. зв. радикальне оновлення влади, яке було проголошене з перемогою В. Зеленського на президентських виборах 2019 р., з наступним «перезавантаженням» Верховної Ради

України на дострокових парламентських виборах 2019 р. забезпечило лише появу нових облич у владі, але не змінили якість українських правлячих еліт. Соціальні ліфти, які відкрились у цей час для багатьох молодих людей, у більшості випадків підняли нових політиків до рівня їх «професійної некомпетентності» і, як наслідок, зробили владні рішення неефективними та викликали суспільне незадоволення. Суспільний запит на владу, спроможну розв'язувати складні соціально-економічні проблеми, політичні кризи, актуальні безпекові питання, залишився не реалізованим. Ці фактори стали чинниками втрати представниками правлячої еліти значної частини електоральної підтримки під час місцевих виборів 2020 р. та актуалізували процес утворення регіональних політичних партій (здебільшого це персоніфіковані політичні проекти під місцевих лідерів), які отримали високу підтримку у виборців.

Таким чином, можна дійти висновку, що в сучасних умовах, у політичному просторі України спостерігається невідповідність рівня компетентності, відповідальності політичної верхівки викликам і потребам розвитку українського суспільства. У зв'язку з цим можливі шляхи подолання таких проблем та покращення ефективності і відповідальності політичних еліт в Україні. Серед них:

1) формування ефективної системи кадрового підбору державних посадовців усіх рівнів тільки на конкурсній основі під контролем громадськості, з метою підвищення професійності та доброчесності майбутніх чиновників і зменшення їх залежності від бізнесових та олігархічних кіл;

2) активізація з боку неформальних соціальних інститутів (громадянське суспільство) цивілізованих форм контролю за діяльністю різного рівня політичних еліт;

3) створення запобіжників проявам корупційних дій з боку державних посадових осіб шляхом підвищення ефективності правоохоронної системи;

4) утворення незалежних від діючої влади антикорупційних органів, спроможних доводити свою ефективність;

5) послідовна боротьба з корупцією з боку громадянського суспільства, забезпечення прозорого контролю за доходами представників влади, утвердження е-декларування для депутатів та чиновників, що ускладнить незаконне збагачення;

6) утворення ідеологічних масових політичних партій, у надрах яких і відбувається селекція майбутніх еліт;

7) законодавче обмеження проявів деструктивних політичних дій, спрямованих на руйнацію фундаментальних засад української державності й демократичних процесів у суспільстві;

8) формування активістського типу політичної культури у громадян та впровадження різних форм їх безпосередньої участі в соціально-політичному житті суспільства, у суспільно значущих проєктах, громадських акціях, формах безпосередньої партипаційної демократії (демократії участі) в Україні.

Сьогодні є очевидним, що більшість т. зв. української еліти не відповідає на виклики часу, а лише «реагує на зовнішні ознаки». Забезпечити вихід з перманентної кризи, об'єднати суспільство можливо лише за умови формування власної кваліфікованої, патріотично налаштованої еліти, для якої Україна – це не просто держава на політичній мапі світу та бізнес-проект, а насамперед країна, з якою вони пов'язують своє майбутнє.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке політична еліта? Що таке квазіеліта?
2. Які основні концепції еліт Ви знаєте і який їх зміст?

3. Чим відрізняється політична еліта від політичного лідерства?

4. Визначить, до якого типу лідерів належить президент України.

5. Назвіть представників харизматичного лідерства серед українських політиків.

6. Які якості мають бути притаманні сучасному політичному лідеру?

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте есе про політичного лідера з наведеного списку. Доповідь має містити мінімум біографічної інформації. Натомість головну увагу слід приділити висвітленню перешкод, з якими зіткнулась обрана вами особистість, у результаті його/її позиції або дій. Базові елементи доповіді:

- що вплинуло на формування особистості: соціальне походження, освіта, вплив батьків, оточення та умови життя;
- політична позиція;
- епізод з політичного життя, який характеризує особистість як лідера;
- інтересам якої групи чи груп населення відповідає діяльність лідера;
- досягнення політика.

Ваш висновок.

Українські політичні діячі

Леонід Кравчук

Леонід Кучма

Віктор Ющенко

Петро Порошенко

Володимир Зеленський

В'ячеслав Чорновіл

Симон Петлюра

Віктор Янукович

Михайло Грушевський

Володимир Щербицький

Світові політичні лідери

Володимир Ленін	Рональд Рейган
Вацлав Гавел	Юзеф Пілсудський
Мао Цзедун	Ернесто Че Гевара
Рухолла Мусаві Хомейні	Фідель Кастро
Беніто Муссоліні	Конрад Аденауер
Джон Кеннеді	Микита Хрущов
Франклін Делано Рузвельт	Мустафа Кемаль Ататюрк
Адольф Гітлер	Лех Валенса
Мартін Лютер Кінг	Ден Сяопін
Індіра Ганді	Лі Куан Ю
Наполеон Бонапарт	Михайло Горбачов
Отто фон Бісмарк	Авраам Лінкольн
Маргарет Тетчер	Нельсон Мандела
Вінстон Черчилль	Дональд Трамп
Шарль де Голль	Йосип Сталін

2. Напишіть есе на тему:

«Політика, політики і мораль»;

«Хто править Миколаєвом: історія та сучасність»;

«Яким би політиком був Я».

Джерела і література

1. Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 38–55. URL: <http://nbuv.gov.ua> (дата звернення 28.01.2021).

2. Лой А. Постсовковий синдром української еліти. *Філософська думка*. 2016. №1. С. 6–11.

3. Кухта Б. Політичні еліти і лідери. Львів: Кальварія, 1997. 224 с.

4. Щедрова Г. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні. Луганськ: Елтон-2, 2013. 303 с.

5. Парето В. Трансформація демократії. Москва: Территория будущего, 2011. 207 с.

Лекція № 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Політична культура: історія, визначення, сутність основних концепцій та функції.
2. Структура і зміст політичної культури.
3. Типологія політичної культури.
4. Політична культура України: становлення та основні риси.

Основні поняття та категорії

Політична культура, концепції політичної культури, політична орієнтація, функції політичної культури, типологізація політичних культур, риси політичної культури України.

1. Термін «**політична культура**» вперше з'явився в XVIII ст. у працях німецького філософа Іоганна Готфріда Гердера (1744–1803). Його головна робота «Ідеї до філософії історії людства» включала роздуми про історію і культуру. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і потім все століття зароджуються основні школи і проводяться численні дослідження з психології народів, етнопсихології. В них формуються знання, які потім складуть елементи концепції політичної культури. Таким чином, витоки теорії політичної культури пов'язані із дослідженнями в області культурної і політичної антропології, соціальної та етнічної психології, теорії «національного характеру», «розуміючої» соціології (Б. Маліновський, В. Вундт, Л. Гумплович, М. Данілевський, М. Бердяєв, Дж. Уотсон, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Еріксон, М. Вебер, П. Сорокін та ін.).

Найбільш оформлені **концепції політичної культури** виникають у 50-х рр. ХХ ст. у рамках порівняльних досліджень, якими в цей період активно займалася американська політична школа. Її представники Габріель Алмонд (1911–2002) і Сідней Верба (1932–2019) стали авторами-засновниками концепції політичної культури. В 1956 р. вийшла їхня книга, присвячена порівняльному аналізу п'яти політичних систем (Англії, Італії, Німеччини, США, Мексики). В цьому ж році з'явилася і книга Х. Файера «Системи правління великих європейських держав», яка також фіксувала ці відмінності.

В 1963 р. виходить книга Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура», в якій була викладена концепція політичної культури. Ця концепція запропонувала пояснення різноманітності політичних систем, зробила більш зрозумілими політичні процеси і явища в різних країнах. У науковій літературі з'являється термін «політична культура», а також його різні трактування у працях Л. Пая, Р. Фейгена, У. Розенбаума, С. Ліпсета, Р. Петнема, Р. Інглхардта та ін.

Основу концепції політичної культури Г. Алмонда і С. Верби склали два підходи – системний підхід Талкотта Парсонса (1902–1979) і «розуміюча соціологія» М. Вебера. Виходячи з цього, аналіз політичної культури конкретного суспільства включає в себе два рівні – інституціональний (через аналіз інститутів політичної системи) і орієнтаційний (розуміючий або пояснювальний).

Політична культура являє собою набір змінних (індикаторів), які пояснюють у цілому специфіку тієї чи іншої політичної системи.

Політична культура виступає складовою моделі культури суспільства в цілому і є похідною від множини факторів: географічного і геополітичного положення тієї чи іншої країни, історії, релігії, традицій, звичаїв, типів ведення господарства, моделей взаємодії між людьми та ін.

За час активних досліджень політичних систем у рамках концепції політичної культури багатьма авторами були запропоновані різні варіанти її визначень, які підкреслювали окремі сторони чи елементи феномена політичної культури.

Політичну культуру визначають як: матрицю настанов і поведінки, в межах якої функціонує політична система; суб'єктивний склад політики (який досліджує діяльність суб'єктів, а не інститутів); систему політичних дій і соціальну практику (Е. Карр, М. Бернстайн); спосіб політичної поведінки соціальних груп і природа політичних вірувань; стиль діяльності індивідів у сфері політики; сукупність типових зразків поведінки; модель зразка життя і дій, стан розумів, які їх визначають (Р. Фейгена); набір підходів почуттів і уявлень, які надають впорядкованість і значимість політичному процесу (Л. Пай) чи цінності, уявлення та емоції, що наповнюють змістом політичне життя (Р. Роуз і М. Доган); спосіб політичної діяльності.

Таким чином, поняття політичної культури належить до набору перемінних, які можуть бути використані при створенні теорій, описі політичної системи. Вони повідомляють про психологічні, суб'єктивні виміри політики і слугують пояснюючим фактором всіх політичних дій і вчинків різних суб'єктів політики. Політична культура визначає норми і правила поведінки в політичній сфері, «одушевляє» політику. Вона забезпечує єдність і інтеграцію інститутів влади, надаючи їм цілісність.

Феноменами політичної культури є політичні традиції, норми, установки, правила політичної дійсності, ідеї, концепції, певна модель бачення принципів взаємовідносин між різними політичними інститутами суспільства.

Політична культура впливає на політичний процес, динаміку змін у сфері державної влади, стан діючих політичних суб'єктів.

До найбільш стійких функцій політичної культури належать: соціалізація, адаптація, інтеграція, комунікація.

2. Політична культура має структуру і зміст.

Політична культура – явище багаторівневе. Ця складність побудови та організації визначається різноманітними зв'язками політичної культури з різними соціальними і політичними процесами.

На кожному із наведених нижче рівнів формування ціннісних уявлень людини можуть складатися різні погляди, переконання:

- світоглядний рівень, де уявлення про політику поєднуються з індивідуальною картиною світосприйняття;

- громадянський, де людина набуває якісно новий рівень розуміння свого політичного статусу;

- політичний рівень ціннісних уявлень, де напрацьовуються ставлення до конкретних форм правління, політичних режимів, своїх союзників і противників.

Г. Алмонд виділяє три основних рівні у всіх політичних орієнтаціях:

- 1) пізнавальний (когнітивний): знання про політичну систему, політику, її структуру, ролі та їх виконавців;

- 2) емоційний (афективний): почуття, настрої та емоції по відношенню до політики, політичних інститутів, конкретних лідерів, а також причини і підстави цих почуттів;

- 3) оціночний (аксіологічний): оцінки і судження (добре – погано, нормально – ненормально, гарно – негарно та ін.) по відношенню до політики, конкретних політичних дій, інститутів.

Зміст політичної культури складають такі її елементи, як політичні традиції і звичаї, система організації і передачі влади, політичні норми, стереотипи, установки, цінності, знання, ідеї, політична мова, символи та ін.

Політична культура різних народів істотно відрізняється між собою в уявленнях про світ політики, про те, яким повинен бути рівень втручання держави в життя суспільства й економіку, яку соціальну політику повинен проводити уряд та ін.

3. Для розуміння політичної культури необхідно проаналізувати її основні типи та розкрити їхній зміст.

Для оцінки різних типів культури обираються різні критерії і параметри. Сьогодні найбільш відомі три основні типи політичної культури і три похідних від них змішаних типи. Вони запропоновані американськими вченими Г. Алмондом і С. Вербою на підставі характеру ставлення індивідів до влади, політичної системи та уявлень про свою політичну роль.

До **основних типів** політичної культури, на думку євроатлантичних дослідників, відносяться: **патріархальна, підданська й активістська політичні культури.**

Патріархальна політична культура характеризується орієнтацією суспільства на вождя, лідера. Політичні відносини регламентуються на підставі звичаїв, традицій. Жорстко виконуються норми і правила. Панує консервативність. Об'єднання людей і групова ідентифікація відбувається за родовими чи клановими ознаками. Легітимізація влади на основі звичаю. Політичну участь придушено. Громадяни ігнорують політику, не бажають її впливу на життя. Панівним такий тип культури є в різних племенах (наприклад, африканських, де не існує спеціальних політичних ролей і вождь або шаман виконує «дифузійні політико-економічно-релігійні ролі»).

Підданська політична культура характеризується сильною орієнтацією на державу і політичну систему в цілому. Політична система сприймається як щось могутнє, стабільне і незмінне. Відношення до влади переважно пасивне і лояльно-конформістське. Покірне підпорядкування державним

чиновникам і законам. При цьому реальні почуття до влади можуть бути доволі різноманітні: від визнання до глибокого несприйняття. Позиція «підданого»: систему змінити не можливо (чи мало можливо), і тому краще їй підкоритися. Функціонують при тоталітарних, авторитарних політичних режимах (СРСР, Німеччина часів Гітлера, фашистська Італія часів Муссоліні, країни східної Європи в 40–80-ті рр. XX ст., сучасна Росія часів Путіна, сучасна Білорусь).

Активістська політична культура. Їй притаманна орієнтація на активне включення в політичний процес і здійснення впливу як на політичну систему цілому, так і на окремі її сегменти. Ставлення до політики свідоме і залежить від конкретної політичної ситуації та способів здійснення влади. Відносно високий рівень поінформованості людей про політичне життя і вимог до політичної системи. Підтримка політичних курсів і лідерів знаходиться в залежності від виконання цих вимог. Позиція «учасника»: політичну систему можна і необхідно змінювати та вдосконалювати. Прикладом можуть виступати країни світу з розвинутою демократією – США, більшість країн Європи, в т. ч. пострадянські країни Балтії. Цей тип політичної культури почав активно формуватися в Україні і втілювався в Помаранчевій революції 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр.

До похідних типів змішаної політичної культури Г. Алмонд і С. Верба віднесли патріархально-підданську, піддансько-активістську і патріархально-активістську культури.

Окрім названих типів американські дослідники описали тип політичної культури, який вони вважали найбільш поширеним у демократичних країнах. Це певний середній, піддансько-активістський тип, який вони назвали громадянською культурою.

Під громадянською культурою вони розуміли культуру «поміркованості», яка є продуктом тривалого закріплення ліберально-демократичних цінностей, участі громадян в управлінні державою, прийнятті політичних рішень.

4. В останньому питанні аналізуємо становлення політичної культури України та її основні риси в сучасному суспільстві.

Становлення політичної культури України було зумовлене особливостями соціально-політичних і економічних відносин, історичного розвитку політичної системи, специфікою державотворчих, національних та релігійних процесів.

На політичну культуру України впливали такі чинники: багатовіковий період бездержавності, коли політична діяльність, за винятком певних періодів, була відсутня; панування комуністичного режиму, що зумовило деформацію рис індивідуалізму і прагматизму, формування патерналістських та колективістських цінностей; поділ українських земель між країнами з різними культурними та політичними системами, що призвело до відчуження між різними частинами народу та країни; низька правова культура; денаціоналізація провідних верств.

Наслідком цих складних і суперечливих процесів було формування таких **рис політичної культури України**, як:

- тяжіння до малих соціальних груп (родина, коло друзів, трудовий колектив, громада), що спричиняє її маргінальність і унеможливорює інтеграцію в єдину політичну спільноту;
- поєднання тоталітарних і демократичних елементів;
- регіональність (орієнтація насамперед на місцеві, регіональні, за винятком низки місць, інтереси);
- домінування ірраціональних підходів в оцінці суспільно-політичних процесів (перевага емоційності над прагматичністю, здоровим глуздом);

– низький рівень політичної толерантності, нетерпимість до опозиційних ідей і поглядів та політичних опонентів;

– перевага споглядального способу життя над активним, тяжіння до соціальної апатії, ухилення від активних кроків і дій із захисту своїх прав і свобод; надмірна соціальна терплячість.

Проте досвід незалежної Української держави, карколомні та трагічні події нашої політичної історії останніх років спричинили усвідомлення необхідності створення найважливіших елементів нової політичної культури у свідомості населення:

– національно-класову та ідеологічну толерантність як гарантію стабільності та недопущення збройного протистояння у середині країни;

– забезпечення єдності країни;

– забезпечення примату прав і свобод громадянина над державними та груповими інтересами;

– активне залучення громадян до процесу прийняття рішень задля формування демократичної культури;

– руйнування стереотипів неповноцінності, хуторянства, перемога віри у можливість незалежного розвитку, який є основою для рівноправних стосунків з іншими країнами та створення іміджу України як правової, некорумпованої держави, відкритої для всебічних стосунків із рештою світу.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст основних концепцій політичної культури.

2. Дайте визначення політичної культури.

3. Назвіть основні функції політичної культури.

4. Яку структуру має політична культура?

5. Визначіть типологію політичної культури за Алмондом і Вербою та розкрийте головний зміст кожного із цих типів.

6. Визначіть і поясніть основні риси сучасної політичної культури України.

Завдання для самостійної роботи

Підготуйте есе з наступних тем:

«Політична культура сучасної української верхівки»;

«Проблема формування політичної культури українського суспільства»;

«Роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки»;

«Порівняйте політичні культури західного та східного типів»;

«Чим відрізняються між собою масова свідомість і громадська думка»;

«Чи є межі у свободи слова»;

«До якого типу належить сучасна українська політична культура».

Джерела і література

1. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ: Стило, 1998. 278 с.

2. Кусок П., Скрипка П. Ментальність і політична культура українців. *УНІВЕРСИТЕТ*. 2007. № 6. С. 52–62.

3. Остапенко М. А. Політична культура суспільства. Київ: МАУП, 2008. 93 с.

4. Тархова Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури. *Нова політика*. 2002. № 2. С. 52–54.

5. Циркін М. Основні функції політичної культури трансформаційного суспільства. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2012. Вип. 56 (1). С. 526–567.

6. Ярова Є. Політична культура владної еліти в Україні: регіональний аспект. *Персонал*. 2008. № 2. С. 30–38.

Лекція № 12. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ІДЕОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

1. Політична свідомість: визначення і загальна характеристика. Основні рівні політичної свідомості.
2. Політична ідеологія: головні доктрини.
3. Ідеологічні течії в Україні: історія і сучасність.

Основні поняття та категорії

Ідеологія політична, ідеологізація, деідеологізація, реідеологізація, політична свідомість, міф соціальний, міф політичний, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм, фашизм, неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократія, стереотип політичний, образ ворога, націоналізм, ідеократія.

1. Політична свідомість – це один із виявів масової свідомості. З точки зору психології, свідомість – це здатність відображати оточуючий світ, відображати властивості предметів і явищ за допомогою відчуттів, почуттів, мислення, пам'яті, уяви/фантазії та ін. З погляду філософії свідомість – сукупність знань про оточуючий світ; самосвідомість; цілеспрямованість; індивідуальне (хто здатний на це) ставлення до явищ і подій. Існуючи, функціонуючи, діючи, працюючи в суспільстві, кожна окрема людина формулює і формує індивідуальну, а великі групи людей продукують масову суспільну свідомість. Прикладами суспільної свідомості виступає

наука, релігія/віра, мистецтво, мораль, правосвідомість. Особливим проявом масової свідомості є політична свідомість.

Політична свідомість – це сукупність почуттів, уявлень, поглядів особистості на політичні відносини; усвідомлення особистістю своїх політичних інтересів, прагнень і несвідомих (позасвідомих) потягів, мотивів. Навіть якщо особистість «не цікавиться політикою», вона залишається носієм політичної свідомості, хоча до певного часу і не розуміє цього. Політична свідомість виявляється у вигляді ідей, віри, знань, оцінок, вражень, емоцій.

Політична свідомість регулює політичну поведінку («Піду голосувати чи не піду голосувати за кандидата в президенти», «Піду на «Майдан» чи «Антимайдан»», «Путін – прийди»), пізнавальну поведінку («Буду засвоювати політичні знання чи ні»), формує політичну оцінку.

Політична наука виділяє декілька видів політичної свідомості. Можна говорити про емпіричну, буденну політичну свідомість, яка формується на базі практичного, щоденного реального життя. Вищим рівнем політичної свідомості є т. зв. політико-ідеологічний, який формується на основі певних теоретичних знань, за допомогою теоретичних і ціннісних міркувань особи, формування цих знань у концепції, ідеї, теорії.

Сучасна наука заявляє про існування політичної свідомості соціальних груп (класова свідомість, свідомість футбольних фанатів), націй – національна свідомість, свідомість політичних партій – ідеології та ін.

Першим виявом політичної свідомості є політичний міф і політичні стереотипи як вияви соціальних міфів та стереотипів. Міф (з грец. міфос – переказ, легенда) – священна історія, яка не піддається критиці, раціональному аналізу. Міф – це певним чином фантазія. Міфи переходять із покоління в покоління, до цього часу поширені міфи про «доброго царя»,

«злих ворогів», «хохлів, кацапів і бульбашів», «Європу». Міфи, в тому числі політичні, базуються на стереотипах. Соціальні стереотипи (з грец. *stereos typos* – твердий відбиток) – прості, схематичні, стандартизовані образи чи уявлення про політичні явища і відносини, способи розв’язання політичних проблем/задач і завдань. Стереотипи, в тому числі політичні, дозволяють іноді пояснити складні явища політичної сфери, допомагають сприйняти її. У стереотипах, як правило, переплітаються як істинні, так і хибні, спрощені, викривлені образи політики. Особливою є роль стереотипів і міфів у закритих, недемократичних суспільствах (Росія, Китай, Північна Корея, Білорусія).

Специфічним видом соціальної свідомості є громадська думка, в тому числі і щодо політичної сфери життя суспільства. Громадська думка йде далі від міфів і стереотипів, але певним чином базується на них. Громадську думку визначають як специфічний стан свідомості, в якій виявляється ставлення (закрите таємне чи відкрите) різноманітних груп людей до подій і процесів реального життя, які впливають на їхні інтереси і потреби.

2. Найвищий вид політичної свідомості – ідеологія. Поняття «ідея» в грецькій мові означає «образ, початок, основа». Таким чином, «ідеологія» означає набір першооснов-ідей. Завдяки цим ідеям певна соціальна група сприймає та розуміє навколишній світ. У політичній сфері ідеї виправдовують претензії соціальної групи на владу. Релігія і віра теж можуть виступати як ідеологія. Виникнення поняття «ідеологія» пов’язують з ім’ям **Френсіса Бекона (1561–1626)**. Але особлива увага явищу ідеології приділяється в XIX ст. У цей час починається поширення таких ідеологій, як лібералізм, консерватизм, націоналізм, анархізм, соціалізм, а XX ст. дало приклади більшовизму (російський комунізм),

фашизму, нацизму та інших ідеологій, що вплинули на розвиток суспільства. В сучасному світі «живе» досить велика кількість ідеологій, але в їх основі лежать класичні ідеологічні течії, що зародились у кінці XVIII ст., а розвинулись у XIX–на початку XX ст. До класичних течій можна віднести такі ідеології, як лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) у первісному розумінні – вільнодумство. Як набір певних ідей формулюється в роботах **Дж. Локка (1632–1704)**, **А. Сміта (1723–1790)**, **І. Бенґама (1748–1832)**, **Дж. С. Мілля (1806–1873)**. Першими «практичними» втіленнями ідей лібералізму стали «Декларація незалежності США» (04.07.1776) та «Декларація прав людини і громадянина» (Франція, 26.08.1789). Більшою мірою лібералізм – це результат британського політичного досвіду, британської промислової революції, американської і французької революції. В економічній сфері класична ліберальна ідея базується на визнанні: приватної власності як необхідної умови індивідуальної свободи; вільної, необмеженої конкуренції, підприємства і ринку; невтручання або мінімального втручання держави в економіку. В політичній сфері класичний лібералізм базується на визнанні ідеї поділу влади, формування системи стримувань і противаг у політиці, ідеї правової держави з рівністю всіх перед законом, забезпеченням/гарантією основних політичних прав і свобод: свободи слова, свободи друку, свободи зібрань (мітингів, маніфестацій), свободи політичної діяльності, свободи сумління.

Наприкінці XIX – початку XX ст., в умовах трансформації капіталістичної економіки, політичних і соціальних змін в Європі, трансформується і лібералізм. Він визнає можливість позитивної ролі держави в соціальному та економічному житті, запозичує ідеї соціальної справедливості і солідарності. **Д. Гобсон (1858–1940)**, **Ф. Науман (1860–1919)**,

Т. Грін (1836–1882), Д. Дьюї (1859–1952), Д. Кейнс (1883–1946) та ін. формулюють ідеї «нового лібералізму», «соціального лібералізму». До визначених теоретиків сучасного лібералізму відносять **К. Поппера (1902–1994), Дж. Гелбрейта (1902–2006), А. Шлезінгера (1917–2007).**

Консерватизм (від лат. *conservo* – зберігаю) як термін використав французький письменник Ф.-Р. де Шатобріан. У 1818 р. він почав видавати журнал під назвою «Консерватор». Засновниками цієї ідеології вважаються французи **Ж. де Местр (1754–1821), Л. де Бональд (1754–1840)** та англієць **Е. Берк (1729–1797).** Ця система поглядів базувалась на пріоритеті спадковості і традиції перед новаціями. Класичний консерватизм наголошував на необхідності існування і збереження соціальної ієрархії, неможливості демократичного правління, тому що маси ірраціональні і зобов'язані підкорятись еліті, а еліта має правити на підставі традицій. Політичні зміни мають бути пристосовані до звичаїв, національних традицій та існуючих соціальних і політичних інститутів. У цілому консерватизм відображає ідеї та ідеали тих соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції розвитку суспільства. Неоконсерватизм середини 70-х рр. XX ст. визнав і конституціоналізм, і парламентаризм, і політичний та ідеологічний плюралізм. Але більшою мірою консерватизм поділяє ідеї елітарної демократії. В економічній сфері неоконсерватизм проголошує мінімальне втручання держави в господарювання, підтримку приватної власності, обмеження і зменшення соціальних програм. Прикладом втілення на практиці ідей консерватизму стала політика **Маргарет Тетчер (1925–2013),** яка правила Британією одинадцять років, і політика **Рональда Рейгана (1911–2004),** який двічі був президентом США. Сучасним прикладом авторитарного консерватизму виступають режими **В. Путіна** та **О. Лукашенка.**

Давню історію мають ідеології, які пов'язані з ідеєю соціальної справедливості. Спочатку вони виступають у вигляді утопій. Однак усталених форм, визначених теорій і вчень вони набувають у XIX ст. **Соціалізм** стає узагальнюючою назвою для них. Ідеал соціалізму базується на відмові від приватної власності і визнанні суспільної (колективної) власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних і духовних благ. Як механізми досягнення такої мети соціалізм пропонує державний (колективний / громадський) перерозподіл прибутків, державно-політичне регулювання економічних і соціальних процесів, до того часу, поки державна «не відімре», зрівняння державою норм і принципів соціальної рівності і справедливості. Термін «соціалізм» (від лат. *socialis* – суспільний, громадський) уперше вжили на початку 30-х рр. XIX ст. послідовники **Р. Оуена (1771–1858)** та **А. Сен-Сімона (1760–1825)**. Термін «соціалізм» вперше був використаний **П'єром Леру** в праці «Індивідуалізм і соціалізм» у 1834 р. В кінці XIX ст. формується соціал-демократична концепція соціалізму.

Соціал-демократична концепція соціалізму відобразила зміни на краще в соціально-економічному становищі пролетаріату і селянства. Особливо в таких країнах, як Британія, Франція, Німеччина, Швеція, Норвегія та ін. Соціал-демократія визнала приватну власність, парламентаризм і ідею правової держави. Теоретиками нової доктрини стали **Е. Бернштейн (1850–1932)**, **К. Каутський (1854–1938)**, **О. Бауер (1881–1938)** та ін. Згодом ідеї соціал-демократії, її національні розгалуження, об'єднались у постулати демократичного соціалізму.

В країнах, де йде процес становлення національних спільнот, де відбувається перехід від етнічної громади до політичної нації, паралельно відбувається процес державно-політичної консолідації. Процес становлення держави відбувається

під гаслами **націоналізму**. В середині XIX ст. італійські революціонери боролись за єдину Італію під гаслом «кожній нації – своя держава». Класичним прикладом втілення ідей націоналізму в XIX ст. в Європі є процес утворення Італії та Німеччини. Адже як єдині, централізовані держави з італійською і германською націями вони існують трохи більше ста років. «Націоналізм» – термін, який означає пріоритет національно-етнічних цінностей, як перед особистісними, так і перед іншими соціальними цінностями. Більшість країн світу була утворена й існує завдяки принципу націоналізму і національної держави. Ідеологія націоналізму складається з ряду аксіом: пріоритет, першість, унікальність (хоча б у чомусь) своєї національної культури перед культурами інших народів і націй; пріоритет національної державності перед усіма іншими формами соціальної організації етносу; пріоритет «народного» (частіше селянського) життя і культурної самобутності перед життєвими цінностями «бездуховної», «відірваної від народу», космополітичної інтелектуальної еліти; пріоритет міфологізованого національного минулого й уявного національного майбутнього перед реально існуючим сьогоденням.

На основі цих базових ідеологій – лібералізму, консерватизму, соціалізму і націоналізму, враховуючи історію кожної країни, виникали свої особливі і специфічні течії. В кінці XX – на початку XXI ст. у глобальному об'єднаному світі з'являються нові ідеологічні течії, пов'язані з технократією.

Особливими є ідеології які освятили утвердження тоталітарних режимів. До тоталітарних ідеологій відносять фашизм, нацизм, російський комунізм (більшовизм, ленінізм, сталінізм) та ін. Тоталітарні політичні режими, які були побудовані під гаслами цих ідей, в основі мають ідею диктатури. Суть цих диктатур – необмежена влада однієї людини (фюрера, вождя, генерального секретаря), групи осіб (хунти), або партії

(КПРС, НСДАП). Така влада здійснюється без будь-якого контролю з боку тих, ким правлять.

Першою тоталітарною доктриною новітньої історії, що втілювалась у реальне життя, став марксизм-комунізм у більшовистському ленінсько-сталінському варіанті. Комуністична партія Росії під керівництвом «вождів» В. Леніна і Й. Сталіна вирішила втілити в життя ідеї К. Маркса (1818–1883). Комуністична ідеологія (марксизм-ленінізм-сталінізм) панували в СРСР з кінця 1920-х по 1989 рр. Ідея К. Маркса передбачала утвердження соціалізму і комунізму шляхом революції і проголошення диктатури пролетаріату, ліквідацію приватної власності, знищення експлуататорських класів, встановлення суспільної власності. В Європі ХІХ ст. марксизм був однією з багатьох «лівих» теорій, що сповідували ідею соціальної справедливості на основі ліквідації або обмеження приватної власності і державного регулювання. Лише в Російській імперії восени 1917 р. комуністи прийшли до влади і спробували втілити ці ідеї в життя. В середині 30-х рр. ХХ ст. в СРСР остаточно утвердилась диктатура вождя – Й. Сталіна і диктатура однієї партії – КПРС. Була відкинута ідея правової держави як буржуазної вигадки і утвердилась ідея боротьби з «ворогами народу», що заважали будувати соціалізм і комунізм. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. ідеологічна доктрина радянського комунізму «пом'якшала».

«Лівий» тоталітаризм можна знайти в історії ідеології Китаю (Мао Цзедун, маоїзм), Кампучії–Камбоджі (Пол Пот), Куби (Фідель Кастро), Венесуели (Уго Чавес, чавізм), Північної Кореї (Кім Ір Сен, чучхе), Югославії (Йосип Броз Тито, титоїзм).

Західна Європа уникла «лівого» тоталітаризму. Але в 20-ті рр. ХХ ст. в Італії, а згодом і в Німеччині утвердився

«правий» тоталітаризм. Якщо в основі комунізму утверджувалась виключна роль пролетаріату, то в правих тоталітарних ідеологіях проголошувалась виключна роль італійської нації (фашизм) і германської нації (нацизм). Основними ворогами для робітників у радянському комунізмі оголошувались капіталісти і буржуа, а для фашистів і нацистів – євреї, роми, слов'яни. Фашизм і нацизм оголосили виключну роль у будівництві держави дуче (Б. Муссоліні) і фюрера (А. Гітлер). І комунізм, і фашизм, і нацизм виступали за одержавлення економіки, за контроль держави над економікою, за державний соціалізм. І комунізм, і фашизм, і нацизм були ідеологіями війни і мілітаризму. Елементи правих тоталітарних ідеологій можна знайти в історії Іспанії, Португалії, Японії, Аргентини, Греції, Чилі, Бразилії, Уганди.

Частина дослідників вважає, що тоталітарні ідеології, як «ліві», так і «праві», формуються там і тоді, де і коли потрібно придушити елементи демократії. Таким чином, від тоталітарного переродження не застрахована жодна з ідеологій.

Особливе місце в житті ряду країн відіграють релігійні політичні ідеології. Релігії регулюють світське, в тому числі політичне життя суспільства. Класичним зразком є вплив ісламу в ряді країн. Цей вплив може бути мінімальним (Туреччина, Азербайджан, Киргизстан), або максимальним – Іран, Об'єднані Арабські Емірати. Крайнім виявом такої ідеології є панісламізм. Хоча дослідники виділяють і ісламський соціалізм, й ісламський лібералізм.

Християнські елементи в ідеології також поширені в світі і впливають не лише на світське, а і на політичне життя суспільства. Так, у Польщі католицька церква виступає як консервативна сила в політиці, нерідко формуючи погляди великої кількості виборців. У Латинській Америці багато при-

хильників християнського соціалізму і теології звільнення (Teologia de La Liberacion).

Із повністю екзотичних виділяють буддійський соціалізм і ведичний соціалізм.

Ідеологічних рис і впливів набув фемінізм. Фемінізм починався як рух за політичні і соціальні права жінок. Тепер – це комплекс ідей, направлених на подолання переваг чоловіків над жінками. Враховуючи різноманітність умов, існує багато різновидів фемінізму: від постколоніального фемінізму до лесбійського, сепаратистського і фемінізму амазонок.

Активно розвивається і завжди в центрі уваги ідеологія «екологізму» («інвайронменталізм»).

Таким чином, ідеології не є застиглими феноменами політичної свідомості. Вони «перехресчуються», обмінюються ідеями, створюючи нові оригінальні і химерні поєднання, але кожна з них зберігає цінності базових ідеологій.

3. Історію ідеологій в Україні можна почати з середини XIX ст. Саме в цей час відбувається формування соціальних груп, які є носіями ідеологій. З середини XIX ст. з'являється українська культурна інтелігенція, яка об'єднується в рух Громад на Наддніпрянщині. Згодом з'являється промисловий пролетаріат. Відбувається розшарування селянства, і різні групи селянства виступають прихильниками різних ідеологічних течій. Особливістю «життя» ідеологій в Україні стало їхнє переплетіння, розрив між різними територіями Західної України, Наддніпрянщини і Східної України. Серед інтелігенції України до 1917 р. поширювались ідеї ліберальної демократії західного зразка. Невеличка частина національної інтелігенції підтримувала ліберальні ідеї з вимогою культурної автономії у складі майбутньої демократичної, парламентської, але монархічної Росії. Ще менша частина інтелігенції

бачила майбутню Росію соціалістичною, а Україну її автономною частиною. Важливим питанням, яке ділило ідеології і тих, хто їх сповідував, стало питання про шляхи і методи досягнення демократії та соціалізму в Росії і відповідно в Україні.

Так, на початку ХХ ст. окремі діячі формували еклектичну ідеологію, де поєдналися ідеї К. Маркса з його революцією і диктатурою пролетаріату та ідеї автономістського націоналізму. Прихильниками таких думок були **Д. Антонович (1877–1945)**, **В. Винниченко (1880–1951)**, **С. Петлюра (1879–1926)**. І лише одна людина оголосила себе радикальним націоналістом. Це був **М. Міхновський (1873–1924)**. Серед селянства поширювалась ідеологія зрівняльного перерозподілу землі. Пролетаріат був заклопотаний важкими умовами праці й одинадцятигодинним робочим днем, тому більшою мірою зосереджувався на економічних вимогах. Верхівка російського й українського суспільства – аристократія і бюрократія – намагались зберегти монархію, сповідуючи консерватизм російського зразка, який базувався на двох постулатах: «самодержавство, православ'я, народність» і «розумом Росію не зрозуміти, вона особлива, в неї треба просто вірити». Революція 1905–1907 рр., а згодом і революція 1917–1921 рр. відбувались в умовах гострої боротьби кількох основних ідеологічних течій: ліберально-демократичної, поміркованої соціал-демократичної, радикальної соціал-демократичної (революційної), самодержавно-консервативної і, без сумніву, т. зв. «бунтарської» з домішкою автономістсько-федеративного націоналізму. Західні українці завдяки близькості до Європи і парламентаризму змогли сформулювати трохи краще свої ідеї, ніж ідеї соціал-демократичні, реформістські, автономістські. Але через те, що в Галичині української інтелігенції було ще менше, ніж на Наддніпрянщині, то суперечки між лідерами були ще запекліші. Вагомим феноменом ідеологіч-

ного життя західних українців стало москвофільство (сучасний «Русский мир»), яке підтримувалось з боку Росії, пропагувало ідею єдиного руського народу, ідею однієї мови, однієї культури та історії. Москвофільство розглядало українців як руських людей, яких треба звільнити від австрійців і поляків.

В 1917–1921 рр. в Україні відбувались дві революції: російська та українська національно-демократична. Російська революція проходила під гаслами лібералізму, соціал-демократії та її радикальної версії – більшовизму-ленінізму. Російська революція, занепад Австро-Угорщини створили умови для розгортання української революції. Серед українських політиків 1917–1921 рр. були поширені ідеї лібералізму і соціал-демократії, що віддалено нагадували європейські зразки. Серед заможних селян і середняків панувала одна ідея – збільшити земельну власність, серед бідних селян – переділити землю, серед робітників панував «ідеологічний хаос». Але найбільш активні підтримували як помірковану соціал-демократію, так і ідеї більшовизму-ленінізму. Феноменом української революції стало формування націонал-комунізму. Український націонал-комунізм заявляв про необхідність більшої самостійності Української соціалістичної республіки (УРСР) у складі комуністичного Радянського союзу (СРСР). Окремі націонал-комуністи навіть заявляли про психологічну втечу від «московської культури». На початку 1930-х рр. Й. Сталін знищив ідеологів націонал-комунізму. Перемога більшовиків (ленінців, комуністів) на теренах колишньої Російської імперії призвела до утвердження комуністичної ідеології. Будь-яка інша ідеологія в СРСР і Україні зокрема була заборонена до 1989 р. З 1930-х рр. до 1953 р. в СРСР панував сталінізм як тоталітарна ідеологія «лівого» зразка. Характерними ідеями сталінізму стали: вождизм, культ вождя; ідея державного соціалізму,

заперечення приватної власності; відмова від ідеї поділу влад; заперечення «буржуазних прав і свобод», відмова від ідеї «правової держави»; утвердження влади однієї партії; боротьба з «ворогами народу»; державний терор як метод залякування суспільства; поширення комунізму сталінського/ радянського зразка в Європі і світі за допомогою революцій і війн; ідея знищення капіталістичних країн. Після смерті Й. Сталіна радянська / комуністична ідеологія «пом'якшала» і трансформувалась в авторитарно-соціалістичну. Основою цієї ідеї став мілітаризм, соціальний захист трудящого населення, пропаганда успіхів соціалізму.

З 1985 р. в СРСР і Україні починають вільно поширюватись будь-якій ідеї та ідеології. Разом з тим Конституція України в ст. 34–37 наводить ряд обмежень щодо змісту ідеологій. У силу історичного розвитку на цей час не можна однозначно визначити, яка ідеологія в Україні має найбільшу кількість прихильників.

Війна Росії проти України, яка почалась 26 лютого 2014 р., окупація Криму, підтримка Росією військом і зброєю терористично-сепаратистського заклоту на Донбасі з весни 2014 р. сприяли поширенню в українському суспільстві національних ідей, пов'язаних з посиленням української держави, її національної складової. Національна ідея отримала нову підтримку. Цю ідею підтримали представники різних націй, що проживають в українській державі.

Про те, що таке ідеологія, завжди йшли і будуть йти суперечки. Оцінки феномену ідеології коливалися дуже радикально. Головний сенс ідеології – окреслити межі і риси влади і владних відносин, створити «проект» політичних і соціальних відносин у суспільстві. Ідеологія – це набір цінностей, принципів, ідей. Ідеологія пов'язує цими цінностями політичну теорію і політичну практику.

Кожна ідеологія не є незмінна і закрита. Вони «обмінюються» одна з одною, переплітаються, змінюються під впливом історичних явищ і феноменів, трансформуються. Характерною рисою життя ідеологій є їхній постійний конфлікт і зіткнення.

Хтось говорить про «кінець» ідеологій. Але українська політика й українське суспільство потребують інституалізації ідеологічних цінностей.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Чому поняття «ідеологія» часто викликає негативні асоціації?
2. Чи можуть сучасні держави і суспільство, на вашу думку, жити без ідеологій?
3. Яка ідеологія поширена в Україні?
4. На базі якої ідеології, на вашу думку, потрібно «будувати» українське суспільство?

Завдання для самостійної роботи

Підготуйте есе з наступних тем:

«Значення ідеології націоналізму в сучасному політичному процесі в Україні»;

«Мета націоналізму та сутність його доктрин»;

«Спільні та відмінні риси італійського фашизму і германського нацизму»;

«Гуманізм анархістської теорії»;

«Правий та лівий екстремізм: сучасна ідеологія»;

«Розвиток громадської думки та її вплив на політичне життя суспільства в Україні»;

«Роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки»;

«Український націоналізм як ідеал: історія та сучасність»;

«Малоросійство як ідеологія: історія та сучасність»;

«Москвофільство» та «Русский мир» – випадок України».

Джерела і література

1. Мигул І. Політичні ідеології :порівняльний аналіз. Київ: Українська перспектива, 1997. 50 с.
 2. Лібералізм: антологія / за ред. О. Проценка, В. Лісового. 2-ге вид. (перероб.). Київ: Смолоскип, 2009. 1164 с.
 3. Консерватизм: антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2008. 820 с.
 4. Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2006. 732 с.
 5. Демократія: антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. 1108 с.
 6. Мангейм К. Идеология и утопия. Диагноз нашего времени. Москва, 1994. С. 67–99.
-

Лекція № 13. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

1. Сутність зовнішньої політики держави.
2. Міжнародні відносини та їх характеристика.
3. Глобальні проблеми людства.

Основні поняття та категорії

Державний суверенітет, війна, мир, національна безпека, геополітика, глобалізація, G7, G20, дипломатія, міжнародне право, міжнародні організації, баланс сил, міжнародні неурядові громадські організації (НГО), міжнародна безпека, «холодна війна».

1. Зовнішня політика – складова частина функціонування державної системи, сукупність відносин конкретної держави і суспільства з іншими державами та народами. Суть зовнішньої політики – захист суверенітету держави і суспільства від втручання з боку інших держав, забезпечення недоторканності кордонів держави; сприяння розвитку внутрішньої економіки, політики, культури за допомогою міждержавних відносин. Зовнішня політика з'являється одразу, коли з'являється держава і виникає питання: «Як ставитися до своїх сусідів? Як з ними жити?».

Історія зовнішньої політики, як і історія держави, нараховує близько п'яти тисяч років. За ці тисячі років, за великим

рахунком, склались дві моделі зовнішньої політики і міжнародних відносин. Перша модель – це мир, торгівля й обмін природними, матеріальними, культурними цінностями, вільне пересування, відносно відкриті кордони. Друга модель – це агресія, війна, військова експансія, колонізація, знищення людських і матеріальних ресурсів, шантаж, гібридні війни та ін. Кожне століття, кожен етап історії людства додавали свої характерні особливості, але основними залишаються ці дві моделі взаємовідносин між державами. Зовнішня політика держави залежить від ряду внутрішніх і зовнішніх факторів. Серед них такі, як політичний режим (демократія, авторитаризм, тоталітаризм) держави і держав-сусідів, економічна і військова міць держави, ресурсна база держави і суспільства. Важливими є політичні та культурні цінності, які держава пропонує як зразок для інших держав і народів.

Суттєвим фактором, що визначає зовнішню політику, виступає природа та географія. Так, гірський Афганістан, острівні Британію та Японію не змогла завоювати жодна країна. Довжина суходільного кордону між Україною та Росією становить майже дві тисячі кілометрів відкритого степу, без особливих перешкод, річок і гірських перевалів, тому дуже важко боронитись від військової агресії Росії, яка почалась у лютому 2014 р.

Таким чином, головне завдання зовнішньої політики – безпека держави і суспільства. На сьогодні жодна держава не може гарантувати собі зовнішню безпеку, діючи наодинці. Навіть великі країни шукають спільників, створюють союзи різного зразка. Тому пошук союзників на зовнішній арені стає головним викликом для зовнішньої політики багатьох держав.

2. Зовнішня політика окремих держав «об'єднується» і формує явище «міжнародних» відносин. **Міжнародні від-**

носини – це система міждержавних і недержавних взаємодій на глобальному та регіональному рівнях, або на рівні двосторонніх відносин. Міжнародне співтовариство виробило і зафіксувало в чисельних документах т. зв. принципи міжнародних відносин. Це такі принципи, як: 1) повага до державного суверенітету та його дотримання; 2) незастосування сили чи погрози сили; 3) непорушність кордонів та територіальної цілісності, мирне врегулювання суперечок; 4) невтручання у внутрішні справи; 5) повага прав і основних свобод людини, рівноправність народів і держав, право розпоряджатись своєю долею; 6) дотримання міжнародних зобов'язань.

Зрозуміло, що це принципи «романтично-ідеальної» версії зовнішньої політики та міждержавних відносин. Але більшість держав і більшість правлячих верхівок виходять «із суворих реалій» життя в складному та суперечливому світі. В кінці XIX ст. формулюється «концепція реальної політики в міжнародних відносинах». Німецька дипломатія, що сформувала «Realpolitik», заявила, що зовнішня політика має будуватись не на моралі та ідеалах, а на силі і здатності впливати на рішення інших країн. Все XX ст. йде боротьба між мораллю і силою в міжнародних відносинах, між ідеалами і прагматизмом. XXI ст. продовжує цю традицію. Безпосереднім наслідком «Realpolitik» у міжнародних відносинах є збереження і продукування конфліктів. Зрозуміло, що будь-які відносини можуть бути конфліктними. Проблема в тому, який характер мають конфлікти, яким способом вони розв'язуються і на якій стадії вирішуються. Поширеною є така типологія конфліктів: міжнародна криза, тероризм, революція і громадянська війна, що набувають міжнародного характеру, конфлікт малої інтенсивності, війна/гібридна війна. Можемо говорити, що XXI ст. залишається не менш конфліктним, ніж XX ст., а Україна взагалі ще довгі роки буде протистояти

російській агресії та тимчасовій окупації Росією Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей.

Основними «гравцями» на міжнародній арені виступають національні держави, що захищають свої національні інтереси, міжнародні організації, міжнародні корпорації, недержавні громадські організації (НГО). Міжнародні організації – це об'єднання міждержавного або недержавного характеру, які створені на основі відповідних угод. Загалом нараховують близько п'яти тисяч міжнародних організацій, із них більше чотирьохсот – міждержавні. Більшість міждержавних організацій – економічні. Найвідомішими міждержавними організаціями є UN (ООН), UNESCO, WHO (ВОЗ), WTO (СОТ), IMF (МВФ), NATO (НАТО), EU (ЄС), WB (СБ), OSBE (ОБСЄ) та ін. Важливими є регіональні міжнародні організації – НАФТА, Ліга арабських держав, Організація американських держав та ін.

З кінця ХІХ – початку ХХ ст. все більшу роль у міжнародних відносинах відіграють окремі корпорації: торговельні, промислові, фінансові, культурні. Серед промислових першими в світову політику включились нафтові, машинобудівні, електротехнічні компанії. Фінансові корпорації – це банки, а культурні – це корпорації, які продукують т. зв. «духовний продукт». Наприклад, «Голівуд», «Bollywood», японські анімештудії, «Pornhub». Певними духовними міжнародними корпораціями виступають всесвітні церкви, відомі навчальні заклади вищої освіти. Особливими інформаційно-культурними корпораціями виступають т. зв. соціальні мережі Facebook, Twitter, YouTube та ін.

Особливу роль на міжнародній арені відіграють неурядові громадські організації (NGO, НДО або НУО). Серед найвідоміших The Heritage Foundation (Фонд «Відродження»),

Amnesty International («Міжнародна амністія»), Transparency International («Відкрите суспільство»), Human Rights Watch.

3. Людина завжди намагалась вийти за межі свого ареалу життя: села, міста, району. Велика різноманітність світу породжувала бажання мати нові товари, або нових тварин, або нових рабів. Від давніх єгиптян встановлювались торговельні зв'язки між територіями, розташованими за тисячі кілометрів. Давні греки і римляни добре знали Давню Індію та Китай. Лише океани стримували відкриття нових шляхів. У XV ст., з 1492 р., з моменту відкриття європейцями Америки світ вступає в нову еру – еру глобалізації. Під глобалізацією розуміється постійний процес інтеграції та уніфікації, який об'єднує всі країни і території, таким чином, що події в одній країні можуть впливати на становище в цілому світі. В результаті глобалізації формується «єдиний» економічний (перш за все), культурний, політичний (можливо) простір. Глобалізація та її історія, наслідки і майбутнє – предмет постійних суперечок і обговорень. Глобалізація має і позитивні, і негативні наслідки для всіх країн, що включені в цей процес. Серед цих наслідків – глобалізація проблем, які постали перед людством.

Головною проблемою всього людства є екологічна. Людина настільки інтенсивно використовує природу, що вона не встигає відновлюватись. А це загрожує вимиранням людини як виду. Наслідком екологічної проблеми є голод і дефіцит питної води. Зростає розрив між найбіднішими і найбагатшими прошарками населення. Бідність зберігається не лише в бідних країнах, а і в розвинутих, у вигляді безпритульності, гетто, бідних передмість. За даними Світового банку за 2019 р. у період з 1990 по 2015 рр. рівень бідності скоротився в середньому всього на один відсоток.

Залишається глобальною проблемою забезпечення людства надійними джерелами енергії. Особливо в умовах, коли нафта і газ використовуються як інструменти шантажу, як гібридна зброя у міждержавних стосунках. Гонка озброєнь і військові витрати залишаються головними статтями витрат державних бюджетів багатьох країн. Зброя, що з'являється, має бути випробувана в реальних умовах, тому збройні конфлікти мають свою логіку і нерідко розв'язуються саме для використання нових зразків озброєнь. Поряд з війною глобальною проблемою стали тероризм і шантаж терором.

З проблемою гонки озброєнь пов'язана проблема розширення країн, які мають ядерну зброю. На початок ХХІ ст. лише декілька країн відмовилися від свого ядерного потенціалу – це Україна, Білорусь, Казахстан та ПАР. Всі інші нарощують ядерний потенціал або намагаються створити свою ядерну зброю, як Іран, або шантажують світ її створенням.

Важливою частиною глобальних проблем є культурна глобалізація. Вона виявляється в боротьбі традицій і цінностей т. зв. розвинутого світу і місцевих традицій та цінностей. На сьогодні вже зрозуміло, що не існує єдиного «успішного» зразка культури, який задовольнив би всі спільноти.

Як бачимо, зовнішня політика і міжнародні відносини – складові елементи політичного життя держави. Зовнішня політика завжди пов'язана з внутрішньою.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Що таке зовнішня політика?
2. Які головні завдання зовнішньої політики?
3. Яким чином зафіксовані принципи міждержавних стосунків?
4. У чому суть глобальних проблем людства?
5. Які є моделі міжнародних відносин?

Завдання для самостійної роботи

Напишіть есе на запропоновану тему:

«Чи може держава і суспільство прожити без міжнародних відносин»;

«Чи потрібні «відкриті кордони» та вільне переміщення людей»;

«Глобалізація – це добре чи погано»;

«Чи варто було роззброюватись Україні».

Джерела і література

1. Глобальна та національна безпека / ред. Г. П. Ситник. Київ: НАДУ, 2016. 764 с.

2. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / голова ред. кол. Л. В. Губерський. Київ: Знання України, 2004.

3. Теорія міжнародних відносин. Термінологічний словник / за ред. М. П. Гетьманчук. Львів: Тріада плюс, 2011. 318 с.

4. Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ, 2012. 514 с.

5. Бжезинський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 220 с.

6. Киссинджер Г. Дипломатия. Москва: АСТ, 2018. 896 с.

Лекція № 14. УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Основні етапи зовнішньополітичної історії України.
2. Україна незалежна (1991–2014): глобальний цивілізаційний вибір.
3. Українська держава й українське суспільство у військовому протистоянні агресії Росії і в умовах тимчасової окупації Росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей (2014–...).

Основні поняття та категорії

Поділ України, «пошук союзників», міжнародний фактор, цивілізаційний вибір, геополітичне становище, гібридна війна, «проект Новоросія», «зелені чоловічки», «русский мир», ОРДЛО, АТО, тимчасово окуповані території України, міжнародні санкції проти Росії.

1. Перші беззаперечні відомості про включення майбутніх українських земель у систему міжнародних відносин знаходимо в VII VI ст. до Р. Х. По берегах Північного Причорномор'я утворювались давньогрецькі факторії, а згодом і міста. В середині VII ст. засновується Борисфен, пізніше Ольвія, Тіра, Керкінітида, Херсонес, Феодосія, Пантікапей. Без сумніву, саме греки почали знайомити скіфські та інші місцеві племена не лише з заморськими товарами, але і з першими

соціальними та політичними ідеями. Давні греки принесли на майбутні українські землі ідеї демократії, громадянства, виборів, політичної участі, права і рабства (в тому числі).

Наступна зовнішньополітична історія українських земель чітко ділиться на дві частини. Перша частина – історія зовнішньої політики України в умовах власної держави – Київської, Галицько-Волинської, Гетьманщини, національних держав періоду революції 1917–1922 рр. і сучасної української держави. Саме в ці часи Україна утверджувала власну суб'єктивність на арені міждержавних відносин. Друга частина – зовнішньополітична історія українських земель, які знаходились під владою і у складі інших держав. Тоді українські землі виступали об'єктом захоплення і колонізації, ареною війни, обміну, джерелом ресурсів та ін.

В часи давньокиївської і галицько-волинської держави важливими були торговельні міжнародні, династичні та військові зв'язки. Розташовуючись на кордоні Європи та Азії, давньоукраїнські держави відігравали свою роль, поєднуючи різні землі, захищаючи Європу і зустрічаючи першими Азійські навали. В 1349 р. українські землі втратили самостійність і відповідно втратили можливість проводити самостійну зовнішню політику. Литва і Польща поділили Україну. Наступний етап виходу України на арену міждержавних стосунків припадає на часи Гетьманщини (1649–1783). Найактивнішими гетьманами в міжнародних відносинах були Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа. Головними проблемами міждержавних стосунків у цей час стали: 1) захист України від сусідів, які не бажали мати нову сильну та об'єднану державу на своїх кордонах (Річ Посполита, Московське царство, Кримське ханство, Турецька імперія); 2) пошук союзників у цій боротьбі і зовнішньої допомоги. Саме в середині XVII ст. перед українськими політичними лідерами вперше постало

«питання цивілізаційного вибору і зовнішньополітичних орієнтацій». Це складне питання для української політичної верхівки не вирішене і в першій чверті ХХІ ст. Суть питання дуже проста: «Хто може бути союзником, хто надасть допомогу – азіатські Туреччина і Московське царство чи європейські Польща і Швеція?» Історія розв'язала це питання по-своєму. До кінця ХVІІІ ст. українські землі поділили Московщина, Польща і Туреччина. Згодом, до 1918 р., українські землі поділили Австрійська і Російська імперії. В 1921–1939 рр. землі України поділили СРСР («радянсько-російська імперія»), Польща, Чехословаччина та Румунія. І лише в 1939–1940 рр. українські землі об'єднались під комуністичною владою СРСР до 1991 р.

Міжнародний фактор та пошук союзників відіграли ключову роль у становленні українських національних держав у 1917–1922 рр.

У 1917–1922 рр. вперше в історії України відбулись спроби розгорнути дипломатичну діяльність. Навіть «комуністична» України (1917–1922 рр.) зберігала певну міжнародну суб'єктність. Але в грудні 1922 р. був підписаний «Договір про утворення СРСР». Цей договір підписали т. зв. соціалістичні республіки, що утворились у результаті революцій і війн на території колишньої Російської імперії. За цим договором Україна втратила можливість представляти себе в міжнародних відносинах до 1991 р., до проголошення незалежності. Разом з тим, у 1944–1945 рр. керівництво СРСР, спекуючи на ролі українців у Другій Світовій війні (1939–1945), домоглося прийняття України в ООН та ряд інших міжнародних організацій. Україна виступала на міжнародній арені як «квазідержава», сателіт СРСР. Але навіть таке маніпулювання міжнародним статусом значно полегши-

ло процес становлення міжнародного суверенітету України після проголошення незалежності в 1991 р.

Таким чином, міжнародна суб'єктивність з'являлась з проголошенням української держави і втрачалась з її зникненням. Але вже в XVII–XX ст. стало зрозуміло, існування незалежної української держави що великою мірою залежало від сусідніх держав і зовнішньої допомоги.

2. Наприкінці XX ст. впала остання євразійська імперія – Радянський Союз (СРСР). Окремі дослідники вважають, що саме українська політична верхівка своєю відмовою підписувати новий т. зв. союзний договір стала «трунарем» («забила останній цвях у труну імперії») СРСР. Для цих дослідників утворення незалежної України – важливий геополітичний факт, який має свої довготривалі наслідки. Перед новою державою постали завдання, які ще ніхто в світі не вирішував. Українська політична верхівка мала вирішити і питання зовнішньої орієнтації. В 90-ті рр. чітко існували два варіанти. Перший – орієнтація на Росію, російську політичну систему, російську політичну культуру з її цінностями: автократією, централізмом, обмеженнями свободи, головною роллю держави і лідера у визначенні шляхів розвитку, патерналізмом, сподіванням на підтримку з боку держави в соціальній сфері. Таку модель у середині 90-х рр. обрала політична верхівка Білорусі. Провідник Білорусі О. Лукашенко, не відхрещуючись від «незалежності», чітко заявляє себе сателітом Росії та створює з нею т. зв. Союзну державу. Друга орієнтація – орієнтація на Європу і в цілому на Євроатлантичний світ. Втілення в політичне, економічне і соціальне життя України базових західних принципів – індивідуалізму, рівності перед законом, правової держави, демократичні принципи, власна відповідальність за своє майбутнє та майбутнє своїх дітей, постійна

боротьба з втручанням держави в економічне, політичне, соціальне життя, відкриті кордони, вільний рух людей і товарів, капіталістична, ринкова (жорстка) економіка. Цей вибір зробили балтійські країни, що відновили свою міжнародну суб'єктність у 1989–1991 рр. – Литва, Латвія, Естонія та країни колишнього «соціалістичного табору» – Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія.

Орієнтація на євразійську Росію була зрозуміла і звична, але лякала можливість утворення нового «союзу-імперії». Орієнтація на Захід була ідеальною, але західні цінності потребували, щоб їх дотримувалось усе суспільство: від політичної та економічної верхівки до простого громадянина. Крім того, ці цінності були абсолютно нові для українців після 70-річного панування абсолютно інших цінностей і культури.

Важливими стали зовнішні впливи. Активнішою завжди була Росія. Утворення незалежної України російською верхівкою вважалось історичним анекдотом і недолугістю. Росія сформувала потужну групу своїх прихильників серед українських політиків на всіх рівнях: від центрального – Київського до регіональних, й активно пропагувала ідеї «слов'янського братерства», «гнилого Заходу», «особливого слов'янського духу» і, нарешті, «руського миру». Західні цінності просувались поволі. Захід був більшою мірою заклопотаний «новими» країнами Балтії, Східної і Центральної Європи, а українська державна правляча каста боялась остаточного розриву з Росією. Проте їй подобалось «як на Заході», тому придумувались «доктрини багатовекторності», «мосту між Заходом і Сходом» і «нейтралітету». Разом з тим українське суспільство і, перш за все молодь, яка народилась у 90-ті рр., все більше віддалялось від радянсько-російсько-імперських цінностей, а економічна криза 90-х рр. в Україні навчила велику частину українців ігнорувати державу і «виживати» само-

стійно. Таким чином, тиск з боку держави не сприймався і викликав протести. Поступово складались групи активного населення, які все більше поділяли цінності капіталістичного і демократичного світу.

Ситуація зіткнення і вибору цінностей виявилась у Помаранчевій (2004–2005 рр.) революції та Антикримінальній революції (Революція гідності, Євромайдан, 2013–2014 рр.). Важливим у цих революціях виявився зовнішній вплив як з боку Європи і США, так і з боку Росії. В. Путін, розуміючи, що втрачає можливості «soft pressure», вирішив задіяти збройні і напіввідкриті методи боротьби з революцією 2013–2014 рр. в Україні. В лютому 2014 р. за наказом В. Путіна в Крим були введені війська без упізнавальних знаків, а 01.03.2014 р. Держдума Росії – Рада Федерації дозволила В. Путіну ввести війська на територію України. В цих умовах вибір цінностей для більшості українців став очевидним. Розуміючи, що Україна втрачена для впливів з боку «старшого брата», В. Путін і російське суспільство дозволило собі провокацію війни на Сході України (Донбасі) з квітня 2014 р. Саме тому, починаючи з 2013–2014 рр., поступово зростає підтримка європейських цінностей серед українців і розуміння того, що цінності Росії та Євразійського світу не дають підстави для розвитку вільного суспільства в Україні.

3. Головним викликом для українського суспільства і держави стала неоголошена («гібридна», «проксі-війна») війна Росії проти України. Можна виділити такі етапи цієї війни: лютий-березень 2014 р. – окупація Криму і прикриття цієї окупації т. зв. кримським референдумом; квітень-серпень 2014 р. – збройні провокації в областях Південної та Східної України, спроби створити «Новоросію» (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська області), формування і підтримка

парамілітарних утворень, проголошення терористичних т. зв. ДНР і ЛНР; серпень 2014 р.–січень 2015 р. – введення військових підрозділів збройних сил РФ на територію України (Іловайськ, Дебальцево), артилерійсько-ракетні обстріли української території з території Російської Федерації з метою провокації на удари у відповідь і отримання приводу для оголошення т. зв. миротворчої операції або з метою підтримки терористичних, сепаратистських проросійських угруповань ДНР і ЛНР; січень 2015 р.–2021 р. – терор на підконтрольних Україні територіях, припинення «гарячої фази» війни, позиційна війна, формування і підтримка проросійських сил в умовах демократичного суспільства і виборної демократії в Україні.

З часу оголошення незалежності Україною російські політики та російські спецслужби почали діяльність у різних сферах економіки, політики, культури з метою утримати українське суспільство й українську державу у своїй сфері впливу. В 90-ті рр. за умов кризи в Росії і ще більшої кризи в Україні це були т. зв. «soft pressure method's» («м'який тиск»). У 2000 р. росіяни обрали президентом колишнього співробітника КДБ (КГБ) В. Путіна, який заявив, що Росія має відновити свою могутність у світі. Першим кроком стало «повернення» в свою зону впливу т. зв. пострадянських земель. Важливим фінансовим фактором активізації цієї діяльності стало збільшення цін на нафту і газ з 2002 р. У лютому 2008 р. ціна на нафту перевищувала 100 \$ за барель. Такий ресурс давав Росії можливість проводити гібридну війну проти України в її «м'якій фазі». Основні напрямки цієї війни: підкуп політичної верхівки України, формування груп підтримки (агентів впливу), дискредитація державної системи України на міжнародній арені, економічні (торгові) війни, поширення культурного впливу через ідеї «русского мира» і формування про-

російських ЗМІ, поширення т. зв. російського нарративу, «гарячі» акції на зразок «конфлікту навколо о. Тузла» та ін. Росія чекала слушного часу для проведення акції щодо «повернення України». В 2014 р., на думку російської влади, такий час настав. Була застосована друга частина концепції «гібридної війни» – частково силова. Гібридна війна (hybrid warfare, проху war) – вид ворожих дій, за яких нападаючий відкрито не використовує агресію, вторгнення, а придушує свого опонента, використовуючи таємні операції, диверсії, надає підтримку антиурядовим силам (і перш за все зброєю) або своїми представниками (в Україні це були т. зв. «зелені чоловічки», «добровольці», «особи у відрядженні»).

Найбільшою гібридною війною ХХІ ст., яка триває з 2014 р., є війна Росії проти України.

Українські державні структури не очікували таких подій у Криму. Тому державна система «дала збій» і Крим було втрачено. Росія, зрозумівши слабкість української влади, вирішила збурити Північне Причорномор'я, Схід і Слобожанщину під гаслом утворення «народних республік» і «Новоросії». Але в квітні 2014 р. виконуючий обов'язки Президента України О. Турчинов оголосив про початок збройної антитерористичної операції в Донецькій і Луганській областях. Це рішення підтримало громадянське суспільство, яке «розігнало» сепаратистські осередки в Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі, Дніпрі, а згодом і в Одесі. Більшість українців самостійно або за допомогою волонтерів перераховували гроші добровольцям і ЗСУ, закупали їжу, форму і навіть зброю та відправляли на «лінію фронту», ремонтували техніку, купували бронежилети і прилади нічного бачення. Почалась активна допомога пораненим і шпиталям. Велика кількість добровольців поповнила «добробати» і ЗСУ. Таким чином громадянське суспільство в квітні 2014 р. – січні 2015 р.

допомогло державним структурам, хоч і достатньо примітивною, але дієвою системою спротиву російській агресії. Символом цього спротиву стала оборона Донецького аеропорту та рейд 95-ї бригади по ворожих територіях.

Світ по-різному поставився до окупації Криму й окремих територій Донецької та Луганської областей Росією на чолі з Путіним. «Чесними маклерами» виступили Німеччина і Франція, які підтримали й оголосили санкції проти Росії, але не дозволили продаж зброї Україні, щоб не «загострювати конфлікт». Проте навіть досить обмежені санкції стали для російського керівництва несподіванкою. Із країн Європи українців послідовно підтримували Польща, країни Балтії – Литва, Латвія, Естонія, Швеція, Британія, Чехія, Грузія. Всі інші країни намагалися отримати якісь вигоди від цієї війни.

Визначальною стала позиція США. Президент Б. Обама обмежився мінімальним тиском на керівництво Росії і надав обмежену технічну допомогу ЗСУ. Ні Б. Обама, ні Д. Трамп не бажали вступати в гострі суперечки з В. Путіним. Разом з тим допомога саме з США і Британії була постійною і продовжується до цього часу.

Своїм мовчазним нейтралітетом Китай фактично виступив на боці Росії. Такою ж «хитрою» стала позиція Білорусі. Білорусь не виступає проти агресії Росії, але саме з Білорусії надходили запчастини, паливо і техніка для ЗСУ. Повністю підтримала позицію Росії Вірменія.

Така відносна підтримка з боку Європи і США дозволила укласти певні угоди («Мінський протокол»), що називаються «Мінськ-1» (05.09.2014) і «Мінськ-2» (12.02.2015). Саме навколо положень цих документів іде дипломатична війна. Незважаючи на всі недоліки цих т. зв. угод, Україна досягла головного – не дозволила введення на окуповані території

т. зв. російських миротворців, які фактично офіційно і за згодою Європи «консервують» конфлікт. Так «російські миротворці» розкололи Молдову та Грузію. Така ж модель пропонувалась і для України.

Таким чином, незважаючи на втрати України від війни, яку розв'язав В. Путін (більше 4 тис. військових загинули, близько 2,4 тис. військових і цивільних зникли, переміщених осіб близько 1,4 млн; 44 тис. км² територій (близько 7 % земель) окуповано, більше 3 тис. загиблого мирного населення), українське громадянське суспільство та українська державна система відстояли свій суверенітет і зберегли міжнародну суб'єктність. Головний висновок з війни – тільки власні зусилля та власні сильні збройні сили, єдність держави і громадянських структур збережуть незалежність України.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Які завдання стоять перед державою Україна на міжнародній арені?
2. Що таке «цивілізаційний вибір» для України?
3. Вкажіть базові міждержавні угоди, важливі для України?
4. Яке місце займає Україна в міжнародній політиці?

Завдання для самостійної роботи

Напишіть есе на запропоновану тему:

- «Мій цивілізаційний вибір»;
- «Що Україні робити з Росією»;
- «З ким мають дружити українці на міжнародній арені»;
- «Хто ворог української держави на міжнародній арені».

Джерела і література

1. Гаврилишин Б. Україна і Росія у світовому контексті. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 10. С. 3–7.
2. Дергачов А. Украинско-российские отношения – европейский и евразийский контекст. *ПОЛИС*. 2000. № 6. С. 110–121.

3. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ: Дух і Літера, 2018. 560 с.

4. Світова гібридна війна: Український фронт / за ред. В. П. Горбуліна. Київ: НіСД, 2017. 496 с.

5. Желенин А. История не терпит вечного господства. *Росбалт.RU*. URL: <https://www.rosbalt.ru/blogs/2021/03/01/1889713.html> (дата обращения: 25.03.2021).

6. Рущенко І. Війна цивілізацій: антологія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Навчальна література

1. Бодуен Жан. Вступ до політології/ пер. з фр. О. Марштупенко. Київ: Основи, 1999. 174 с.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія : навч. посіб. 9-те вид., перероб. і доп. Львів: Львівська комерційна академія, 2015. 369 с.
3. Герасимчук Т. Загальна теорія політики. Київ: Кондор, 2017. 225 с.
4. Герасіна Л. М., Журавський В. С., Зимогляд В. Я., Осипова Н. П. Політологія: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2015. 519 с.
5. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 840 с.
6. Дробінка І. Г., Кришталь Т. М., Підгорецький Ю. В. Політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 292 с.
7. Історія політичної думки: підручник / за ред. Н. Хоми. Львів: Новий Світ–2000, 2016. 1008 с.
8. Коршук Р. Етнополітологія: навч. посіб. Київ: Алерта, 2011. 200 с.

9. Литвин В. С. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 632 с.
10. Навчальний посібник з курсу «Політологія» (лекції) / О. Ю. Кравчук, І. В. Шаповалова. Миколаїв: НУК, 2020. 168 с.
11. Основи демократії: підручник / за ред. А. Колодій. Львів: Астролія, 2009. 832 с.
12. Політологія / за ред. М. П. Требіна. Харків: Прапор, 2018. 462 с.
13. Політологія: навчальний посібник / О. Б. Бобіна та ін.; за ред. І. В. Шаповалової. Миколаїв: НУК, 2017. 240 с.
14. Політологія: підручник / В. Г. Антоненко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна та ін.; за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. 3-тє вид., перероб., доп. Київ: Академія, 2013. 567 с.
15. Політологія: підручник / М. П. Требін та ін.; за ред. проф. М. П. Требіна; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. 414 с.
16. Рудич Ф. Політологія. Київ: Либідь, 2015. 478 с.
17. Шергін С. Політологія міжнародних відносин. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 256 с.
18. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія. Підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
19. Штанько В. І., Чорна Н. В., Авксентьева Т. Г., Тіхонова Л. А. Політологія: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: ІНКОС, Центр учбової літератури, 2016. 240 с.
20. Щербина П. Ф. Історія політичних і правових вчень стародавнього світу: курс лекцій. Хмельницький: Хмельницький інституту регіонального управління права, 2000. 406 с.
21. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: учебное пособие / сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галки-

ной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.

22. Жиро Т. Политология / пер. с пол. Харьков: Гуманитарный центр, 2006. 428 с.

23. Мухаев Р. Т. Политология: в 2 ч. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2016.

24. Санистебан Л. С. Основы политической науки / пер. с исп. В. Л. Заболотного. Москва: Владан, 1992. 122 с.

25. Хэйвуд Эндрю. Политология. Москва: Юнити-Дана, 2005. 526 с.

26. Эндрейн Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем. Москва: Весь мир, 2000. 320 с.

Класичні джерела і література

27. Аквінський Фома. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з лат. А. Кислюка. Київ: Основи, 2003. 794 с.

28. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 539 с.

29. Арістотель. Політика / пер. з давньогрец. О. Кислюка. 2-ге вид. Київ: Основи, 2000. 239 с.

30. Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ: Основи, 1994. 272 с.

31. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.

32. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / перекл. з нім., післямова та комент. О. Погорілого. Київ: Основи, 1998. 480 с.

33. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Київ: ВЦ АТЕК, 2000. 408 с.

34. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Тарас Цимбал. Київ: Наш формат, 2020. 448 с.

35. Гегель Георг В. Ф. Основи філософії права. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.

36. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2000. 600 с.

37. Дарендорф Ральф. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2006. 109 с.

38. Еко Умберто. Ур-фашизм. Сучасність. 1996. № 5. С. 43–51.

39. Локк Дж. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ: Основи, 2001. 264 с.

40. Локк Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содома. Київ: Наш формат, 2020. 312 с.

41. Макіавеллі Н. Державотворець / пер. з італ. В. Балог. Київ: Арій, 2015. 224 с.

42. Міл Джон Стюарт. Про свободу: есе / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. 463 с.

43. Платон. Держава / пер. з давньогрецької та комент. Д. Коваль. Київ: Основи, 2005. 356 с.

44. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги / перекл. з англ. О. Коваленко. Київ: Основи, 1994. Т. 1: У полоні Платонових чарів. 444 с.

45. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги / перекл. з англ. О. Буценко. Київ: Основи, 1994. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. 494 с.

46. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

47. Сучасні політична філософія. Антологія / упор. Янош Кім. Київ: Основи, 1998. 575 с.

48. Токвіль Алексіс де. Давній порядок і революція / пер. з фр. Г. Філіпчука. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.

49. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / пер. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленко. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.

50. Фрідман Мілтон. Капіталізм і свобода / пер. Неля Рогачевська. Київ: Наш Формат, 2017. 216 с.

51. Фукуяма Френсіс. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / перекл. Роман Корнута, Тарас Цимбал. Київ: Наш Формат, 2019. 608 с.

52. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины. Полис. 1997. № 6. С. 174–183.

53. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль. 500 с.

54. Антология ненасилия / отв. ред. Г. Джигладзе. Москва–Бостон: Советско-американская гуманитарная инициатива, 1992. 254 с.

55. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / перевод с фр. Г. И. Семенова. Москва: Лит.-изд. студия «РИФ», 1993. 301 с.

56. Бакунин М. А. Философия. Социология. Политика. Москва: Правда, 1989. 623 с.

57. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва: Academia, 2004. 944 с.

58. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва: Наука, 1990. 222 с.

59. Бердяев Н. А. О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. Москва: Наука, 1990. 528 с.

60. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. Москва: Философское общество СССР, 1990. 240 с.

61. Бёрк Э. Размышления о революции во Франции. Лондон: Oversead Publication Interchange Ltd, 1992. 413 с.
62. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу. Москва: Российская академия управления, 1992. 135 с.
63. Вебер Макс. Избранное: протестантская этика и дух капитализма. Москва: РОССПЭН, 2006. 648 с.
64. Вебер Макс. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
65. Восленский М. С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. 1-е сов. изд. Москва: МП Октябрь: Сов. Россия, 1991. 622 с.
66. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. Москва: Наука, 1978. 438 с.
67. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
68. Даль Р. А. Полиархия: участие и оппозиция / пер. с англ. С. Деникиной, В. Баранова. Москва: Гос. ун-т – Высшая школа экономики, 2010. 288 с.
69. Даль Р. Введение в теорию демократии. Москва: Наука, 1992. 160 с.
70. Даль Р. Демократия и ее критики / пер. с англ.; под ред. М. В. Ильина. Москва: РОССПЭН, 2003. 576 с.
71. Джилас М. Лицо тоталитаризма. Москва, 1992. 541 с.
72. Дюверже М. Политические партии / пер. с фр. Л. А. Зиминой. Изд. 4-е. Москва: Академический Проект; Трикста, 2007. 544 с.
73. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство / пер. с болг. Москва: Новости, 1991. 336 с.
74. Канетти Э. Масса и власть / пер. с нем. Москва, 1997. 527 с.

75. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно гражданском плане. Соч. в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 6. 35.
76. Кропоткин П. А. Анархия / сост. и предисловие Р. К. Баландина. Москва: Айрис-пресс, 2002. 576 с.
77. Кропоткин П. А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. Москва: Правда, 1990. 643 с.
78. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург: Макет, 1995. 311 с.
79. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / пер. с англ.; под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.
80. Маркузе Г. Одномерный человек / пер. с англ. Москва: REFL-book, 1994. 368 с.
81. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 672 с.
82. Нозик Р. Анархия, государство, утопия / ред. Ю. Кузнецов, А. Куряев; пер. с англ. Б. Пинскер. Москва: ИРИС, 2008. 424 с.
83. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. Москва: РОССПЭН, 1997. 640 с.
84. Парето В. Трансформация демократии / Пер. с ит. М. А. Юсима. Москва: Тер. будущего, 2011. 208 с.
85. Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология / ред.-сост.: Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. Москва: Наука, 1993. 368 с.
86. Роулз Джон. Теория справедливости. Новосибирск: НГУ, 1995. 536 с.
87. Сартори Дж. Вертикальная демократия (Меньшинства и элиты. Полиархия в ее нормативном определении). Полис. 1992. № 4. С. 81.

88. Спиноза Б. Об усовершенствовании разума: сочинения. Москва: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. 864 с.

89. Тард Г. Личность и толпа. Очерки по социальной психологии. Санкт-Петербург: Издание А. Большакова и Д. Голова, 1903. 180 с.

90. Тихомиров Л. А. Единоличная власть как принцип государственного строения. Нью-Йорк, 1943. URL: http://legitimist.ru/lib/ideology/016_1_tihomirov_edinolichnaya_vlast_kak_princip_go.pdf (дата обращения: 19.03.2021).

91. Тоффлер О. Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. Москва: Наука, 1991. 212 с.

92. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / пер. с англ. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. 571 с.

93. Хайек Ф. А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Б. Пинскера, А. Кустарева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 644 с.

94. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. Москва: АСТ, 2003. 603 с.

95. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2003. 368 с.

96. Цицерон М. Т. Диалоги. О государстве. О законах. Москва: Наука, 1966. 224 с.

97. Шапиро Иэн. Моральные основания политики. Москва: Книжный дом, 2010. 296 с.

98. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / пер. с англ.; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. Москва: Экономика, 1995. 540 с.

Довідкова література

99. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / за ред. О. В. Петришина. 2017.

100. Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей / за ред. Барбари Кассен і Константина Січова. Київ: Дух і літера, 2009. 576 с.

101. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера; пер. з англ. Київ: Дух і література, 2000. 472 с.

102. Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ–2000, 2014. 766 с.

103. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

104. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

105. Сучасна зарубіжна філософія: хрестоматія. Київ: Либідь, 1996. 384 с.

106. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. Київ: Знання України, 2002. 670 с.

107. Антология мировой политической мысли: в 5 т. Москва, 1997.

Періодичні джерела

108. «Діалог.UA» – інформаційний ресурс, що орієнтований на суспільний діалог з проблем стратегії розвитку України, стимулюванні дискусій, які б допомогли віднайти шляхи до встановлення соціально-політичного консенсусу щодо образу майбутнього країни, її місця та місії у світі – <http://dialogs.org.ua/ua>.

109. «ПОЛИС. Политические исследования»: научный и культурно-просветительский журнал – <http://www.politstudies.ru>.

110. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – <http://gileya.org>.

111. Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альм. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Центр соц.-політ. дослідж. – <https://grani.org.ua/index.php/journal/index>.
112. Електронна бібліотека сайту Інституту філософії РАН – <http://www.philosophy.ru>.
113. Журнал «Foreign Affairs» – <http://www.foreignaffairs.org>.
114. Журнал «Foreign Policy in Focus» – <http://www.fpiif.org>.
115. Журнал «Foreign Policy» – <http://www.foreignpolicy.com>.
116. Журнал «Global Issues» – <http://www.globalissues.org>.
117. Журнал «Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки» – <http://polit.msu.ru/vestnik>.
118. Журнал «Международные процессы» – <http://www.intertrends.ru>.
119. Журнал «Общественные науки и современность» (ОНС) – <http://ecsocman.hse.ru/ons>.
120. Журнал «Политех» – <http://www.politex.info>.
121. Журнал «Эксперт» – <http://www.expert.ru>.
122. Институт современного развития – <http://www.riocenter.ru>.
123. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України – <http://www.ipiend.gov.ua>.
124. Політичний менеджмент: науковий журнал – http://www.ipiend.gov.ua/?mid=100&action=politic_detail&politic_id=67.
125. Право України: юридичний журнал: науково-практичне фахове видання – <https://pravoua.com.ua/ua>.
126. Сучасна українська політика – http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98&action=politic_detail&politic_id=38.
127. Філософська думка: український науково-теоретичний часопис – <http://journal.philosophy.ua/uk/home>.
128. Фонд «Политика» – <http://www.polity.ru>.
129. Центр политических исследований России (ПИР-Центр) – <http://www.pircenter.org>.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

АБСЕНТЕЇЗМ – байдужість населення до політичного життя, відмова від участі в голосуванні.

АБСОЛЮТИЗМ – необмежена самодержавна влада, деспотична форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя.

АВТОКРАТІЯ – система управління, за якої виключно одній особі належить необмежена влада.

АВТОНОМІЯ – обмежена самостійність, закріплена в законодавстві форма самоврядування територіальної або національної частини держави, що виявляється у самостійному вирішенні питань місцевого чи регіонального значення.

АВТОРИТАРИЗМ – політичний режим, який характеризується зосередженням влади в руках окремої особи або групи осіб, а також обмеженням політичних прав і свобод громадян.

АГІТАЦІЯ – діяльність, пов'язана із поширенням політичних ідей з метою впливу на політичну свідомість, і спонукання народних мас до активних політичних дій.

АГРЕСІЯ – усі види та форми незаконного застосування сили державою проти інших держав.

АНАРХІЗМ – ідеологія і політична доктрина, що проголошує своєю метою звільнення людини з-під будь-якої влади.

АНЕКСІЯ – насильницьке загарбання однією державою території або частини території іншої держави.

АПОЛІТИЧНІСТЬ – байдуже ставлення до політики, неучасть у політичному житті.

АРИСТОКРАТІЯ – узагальнююча назва представників панівних класів і станів, а також духовної еліти суспільства.

АСИМІЛЯЦІЯ – примусовий або природний процес розчинення якогось етносу чи його представників у середовищі іншого, як правило, чисельнішого народу.

Б

БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА – стан міждержавних відносин, який передбачає відсутність реальної загрози збройного нападу чи інших форм і засобів застосування сили, що спрямовані на порушення суверенітету держави або інших суб'єктів міжнародних відносин шляхом орієнтації на дипломатію і силу політики, на розумну достатність збройного потенціалу і баланс інтересів, припинення гонки озброєнь, формування клімату довір'я і відмову від культивування «образу ворога» та формування клімату довір'я.

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ – вияв прямого народовладдя, здійснення влади народом безпосередньо без створення постійних органів або інших інститутів у формах, передбачених законом.

БІЛІНГВІЗМ – двомовність, володіння двома мовами, яке в ряді країн має узаконений характер.

БІПАРТИЗМ – наявність багатьох партій, з яких лише дві мають реальні шанси перемогти на виборах і сформувати уряд.

БІХЕВІОРИЗМ – метод дослідження, суттю якого є не вивчення політичних інституцій, а аналіз політичної поведінки окремих осіб і груп, яка піддається верифікованому спостереженню.

БУРЖУАЗІЯ – суспільний клас власників капіталу, що отримують доходи в результаті торгової, промислової, кредитно-фінансової та іншої підприємницької діяльності.

БЮРОКРАТІЯ – специфічна форма організації управління в суспільстві, що характеризується надмірною самостійністю адміністративного апарату і чиновників.

В

ВІДНОСИНИ ПОЛІТИЧНІ – взаємодія суб'єктів політики з приводу завоювання, використання і перерозподілу політичної влади.

ВІЙНА – ситуація, коли насильство між державами здійснюється організовано й упродовж тривалого часу з регулярним використанням армій цих держав.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА – одна із трьох гілок державної влади, яка організовує і спрямовує внутрішню та зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства.

ВЛАДА ПОЛІТИЧНА – організована сила, що забезпечує державним і громадським суб'єктам політики можливість і здатність впливати на поведінку і діяльність людей, з метою реалізації суспільних потреб та інтересів і досягнення певних цілей.

ВОЛЮНТАРИЗМ – ігнорування об'єктивних умов і можливостей та орієнтація суб'єкта політики на досягнення поставленої мети завдяки власній волі, особистим прагненням і політичним намірам.

ВОТУМ – політичне рішення, прийняте голосуванням; схвалення парламентом діяльності уряду.

Г

ГЕГЕМОНІЯ – керівне, панівне, домінуюче становище певної суспільної групи щодо іншого населення.

ГЕНОЦИД – повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національно-етнічними, релігійними ознаками, або навмисне створення таких життєвих умов, які розраховані на фізичне знищення названих груп.

ГЕОПОЛІТИКА – концепція і практика, у відповідності з якою визначальну роль у політиці відіграють географічні фактори, а політика держави зумовлюється фактором її просторового розташування, її розміром, природними та демографічними ресурсами.

ГЕРОНТОКРАТІЯ – влада старійшин, осіб похилого віку.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – загальноцивілізаційний процес посилення взаємозв'язку світу, що характеризується розширенням взаємовпливу та взаємозалежності країн і народів на різних рівнях і відстанях.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – вияв масової політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади, політичних явищ і процесів.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ – добровільні об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

ГРУПИ ТИСКУ – суспільно-політичні об'єднання, які, не борючись за владу і не беручи участь у керівництві державою, прагнуть задоволення власних інтересів засобами впливу на державну владу, лідерів або на політичні партії.

Д

ДЕКЛАРАЦІЯ – проголошення державою, політичною партією чи іншими суб'єктами політики основних принципів своєї діяльності і програмних позицій.

ДЕМАГОГІЯ – форма свідомого обдурювання широких народних мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

ДЕМОКРАТІЯ – форма і спосіб організації суспільно-політичного життя, в умовах якого влада належить народу.

ДЕМОКРАТИЧНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – тип політичної культури, що характеризується плюралізмом і толерантним (терпимим) ставленням до інакодумства та політичних опонентів, гарантією прав і свобод людини та повагою прав меншості.

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ – принципи діяльності держав у міжнародній сфері, які характеризуються повагою прав людини, невтручанням у внутрішні справи інших держав, суверенною рівністю держав і непорушністю кордонів.

ДЕНОНСАЦІЯ – припинення дії міжнародного договору шляхом повідомлення учасників про його розрив.

ДЕПУТАТ – виборний член представницького органу державної влади або органу місцевого самоврядування.

ДЕРЖАВА – базовий інститут політичної системи, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства і здійснення політичної влади з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення загальносоціальних потреб.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ – процес, який передбачає делегування центральними органами влади певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення програм загальнонаціонального або регіонально-локального рівня.

ДИКТАТУРА – нічим не обмежена влада особи, класу чи соціальної групи у державі, що спирається на силу.

ДИПЛОМАТІЯ – один з основних способів реалізації зовнішньої політики і захисту інтересів держави та її громадян за кордоном.

ДИСИДЕНТ – особа, що виступає проти існуючого державно-політичного ладу, офіційної ідеології або загальноприйнятих норм певної країни.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – свідоме обмеження учасників політичного процесу щодо свободи їхньої діяльності; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їх прав і свобод.

ДОКТРИНА – політичне вчення, що визначає основні принципи політичної діяльності суб'єктів політики, політичні цінності та пріоритети, шляхи і засоби, методи вирішення соціально-політичних проблем та реалізації цілей.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНА – процес поступових змін політичної сфери суспільства, змістом яких є ускладнення, диференціація, підвищення рівня організації (прогрес) або ж спрощення, зниження системності структури (регрес).

ЕГАЛІТАРИЗМ – суспільно-політична теорія, що обстоює загальну зрівняльність як принцип організації суспільного життя.

ЕСКАЛАЦІЯ – активне проникнення в будь-яку сферу, поширення економічного, політичного, духовно-культурного панування, намагання розширити територію за рахунок інших країн.

ЕКСТРЕМІЗМ – схильність до крайніх поглядів і засобів досягнення певних цілей.

ЕЛЕКТОРАТ – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах.

ЕЛІТА – нечисельна соціальна група, яка володіє особливими якостями, займає найвищу позицію в суспільстві чи соціальній групі й бере активну участь у виробленні та реалізації рішень, пов'язаних з використанням політичної влади.

ЕТАТИЗМ – активне втручання держави в усі сфери життя суспільства; розуміння держави як вищої цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку.

ЕТНОС – позачасова, екстериторіальна і позадержавна спільність людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнічним (назвою).

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА – вирішення комплексу проблем, що виникають у сфері міжнаціональних і міжетнічних відносин.

ЕВРОІНТЕГРАЦІЯ – процес поступової інтеграції, уніфікації та зрощування національних економік європейських держав з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією господарського життя й обмеженими внутрішніми ресурсами.

3

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА – одна з гілок єдиної, але поділеної функціонально державної влади, яка впливає на поведінку і діяльність людей та їх об'єднань за допомогою законів та інших нормативно-правових актів, які приймаються представницькими органами влади (парламентом).

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – «четверта гілка» влади (преса, радіо, телебачення, комп'ютерні та інформаційні технології тощо).

ЗМІШАНА ВИБОРЧА СИСТЕМА – форма виборчої системи, яка є тією чи іншою комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем.

I

ІДЕОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА – система політичних поглядів, уявлень, ідей, що відображає інтереси індивідів, соціальних груп, політичних партій, громадських організацій та рухів, суспільства в цілому.

ІМІДЖ ПОЛІТИЧНИЙ – образ лідера чи якогось іншого суб'єкта політики, що цілеспрямовано формується з метою емоційно-психологічного впливу на настрої, орієнтацію і поведінку людей.

ІМПЕРІЯ – велика держава, утворена шляхом включення до свого складу території інших держав або колоніальних володінь.

ІМПІЧМЕНТ – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну їх повноважень.

ІНФОКРАТІЯ – влада носіїв інформації, її зростаюча роль у житті сучасного суспільства.

ІСТЕБЛІШМЕНТ – правляча еліта, сукупність людей, які займають ключові позиції в політичному житті суспільства.

К

КЛЕРИКАЛІЗМ – політична доктрина, що орієнтована на досягнення домінуючої ролі релігії і церкви в політиці та інших сферах суспільного життя.

КОАЛІЦІЯ – об'єднання політичних партій для спільної боротьби за владу під час виборів і участі в роботі уряду.

КОЛОНІАЛІЗМ – панування більш сильних і розвинених країн (метрополій) над залежними від них і розташованими, як правило, поза їх межами країнами, територіями та їх населенням.

КОМПРОМІС – один із основних засобів урегулювання політичних конфліктів, що досягається шляхом взаємних поступок.

КОНСЕНСУС – наявність єдності у поглядах конфліктуєчих суб'єктів політики щодо найбільш важливих, ключових аспектів суспільного життя.

КОНСЕРВАТИЗМ – доктрина, що зорієнтована на збереження стабільності, існуючих у суспільстві традиційних цінностей, підтримку історично сформованих типів суспільно-політичного устрою та сильну і стабільну державу, що охороняє соціальний порядок і приватну власність.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ – соціально-політична позиція й активна боротьба реакційних (повалених) класів і соціальних груп проти революційних перетворень, їхня реакція на революційний процес.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, який закріплює її соціально-державний устрій, основні права, свободи й обов'язки громадян, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій тощо.

КОНФЛІКТ – зіткнення різноспрямованих політичних сил з метою реалізації своїх потреб та інтересів в умовах протидії.

КОНФОРМІЗМ – пасивне, пристосовницьке прийняття людиною готових стандартів у поведінці, беззаперечне визнання існуючих порядків, норм і правил.

КОСМОПОЛІТИЗМ – національний нігілізм (ігнорування національного фактору), ідеологія світового громадянства.

КРАТОЛОГІЯ – розділ політології, що вивчає феномен влади, а також механізми її функціонування.

КСЕНОФОБІЯ – стійке почуття неприязні і відвертої ворожнечі та ненависті до людей іншої національності; страх всього чужого, іноземного, нетерпимість стосовно представників інших культур, націй, держав.

КРИЗА ПОЛІТИЧНА – значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості; тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи.

КУЛЬТ ОСОБИ – звеличування, перебільшення внеску в державне і громадське життя країни лідера держави, партії чи суспільного руху.

Л

ЛЕГІТИМНІСТЬ – суспільне визнання законно обраної існуючої влади та готовність їй добровільно підкорятися.

ЛЕГІТИМАЦІЯ – досягнення відповідності між реальним політичним життям і офіційними політико-правовими нормами.

ЛІБЕРАЛІЗМ – ідеологічна течія і політична доктрина, що зорієнтована на парламентаризм, вільне підприємництво, демократичні свободи, верховенство інтересів особи й обмеження сфери діяльності держави.

ЛІДЕРСТВО – процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство чи його певну частину, котра добровільно віддає їм частину своїх повноважень.

ЛОББІЗМ – спосіб здійснення впливу окремими особами чи групами інтересів на процес прийняття рішень органами влади.

ЛОЯЛЬНІСТЬ – прихильне ставлення до влади.

М

МАКІАВЕЛЛІЗМ – різновид політичної поведінки, що допускає можливість використання будь-яких методів і засобів заради досягнення й утримання влади та досягнення поставлених цілей.

МАНІПУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – система засобів і методів цілеспрямованного впливу, частіше всього прихованого, на громадську думку з метою нав'язування певних ідей, цінностей, уявлень і спрямування настроїв та поведінки людей у заданому напрямку.

МАСОНСТВО – релігійно-етичний та політичний рух, який має відчутний вплив (відкритий і прихований) на владу та політичні процеси.

МАРКЕТИНГ ПОЛІТИЧНИЙ – діяльність, що спрямована на створення, підтримування або зміну настроїв і поведінки людей та досягнення певних політичних цілей.

МЕНЕДЖМЕНТ ПОЛІТИЧНИЙ – система управління політичними процесами, сукупність принципів, засобів і методів вироблення оптимальних рішень по реалізації інтересів суб'єктів політики і досягненню певних тактичних та стратегічних завдань і цілей.

МЕРИТОКРАТІЯ – влада найкращих, найбільш обдарованих, гідних, талановитих і компетентних людей з усіх верств суспільства.

МОНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ – принцип, згідно з яким політичне життя суспільства має ґрунтуватись на єдиній політико-ідеологічній платформі.

Н

НАЦІЯ – політично організована спільність людей, що утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на певній території і поєднані між собою певним типом соціально-економічних відносин.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА – політика, спрямована на вирішення комплексу проблем і суперечностей, які виникають в етнонаціональній сфері відносин, на створення сприятливих умов для розвитку титульного етносу та національних меншин і оптимізацію відносин між ними.

НЕЙТРАЛІТЕТ – особливий міжнародно-правовий статус держави, яка не бере участь у війні, зберігає мирні відносини з воюючими сторонами, не надає жодній з них воєнної допомоги, також не входить до військових блоків і союзів.

НОМЕНКЛАТУРА – вищий привілейований прошарок суспільства, його правляча еліта, що формується шляхом призначення на ключові посади всіх рівнів кандидатур, затверджених партійно-державними органами.

О

ОБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ – особи, соціальні групи, організації, а також суспільні явища і процеси, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

ОПОЗИЦІЯ – протидія, опір певній політиці, як правило, політиці влади або ж існуючій політичній системі в цілому.

ОХЛОКРАТІЯ – влада натовпу, домінування в політичному житті юрби, «маси».

П

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ (зв'язок з громадськістю) – діяльність, що спрямовується на досягнення взаєморозуміння між владними структурами, політичними партіями, громадськими організаціями, іншими суб'єктами політики із суспільством.

ПАКТ – вид міжнародного договору, який має велике політичне значення.

ПАТРІОТИЗМ – почуття, змістом якого є любов до батьківщини, до свого народу та орієнтація на служіння вітчизні.

ПАЦИФІЗМ – антивоєнний суспільно-політичний рух, що сповідує пасивні методи збереження миру і недопущення будь-яких воєн, виступаючи проти застосування військової сили для вирішення міждержавних конфліктів.

ПЛЕБІСЦИТ – засіб вирішення найбільш важливих і складних проблем соціально-політичного життя суспільства шляхом всенародного голосування.

ПЛЮРАЛІЗМ – принцип демократії, який передбачає наявність у громадян можливості вільно виявляти свої погляди і використовувати різні засоби та методи для реалізації своїх потреб і інтересів; існування різних політичних організацій, що мають можливість боротись за прихід до влади.

ПОДІЛ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – принцип демократії, у відповідності з яким законодавча, виконавча і судова влади здійснюються різними людьми й різними державними органами.

ПОЛІАРХІЯ – тип політичного режиму, який характеризується розподілом та розосередженням («дифузією») влади між її різними частинами та носіями.

ПОЛІТИКА – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється діяльність по реалізації потреб та інтересів індивідів і соціальних груп шляхом досягнення, утримання й використання влади.

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ – інституційна частина політичної системи (державна, партій, громадські організації, суспільні рухи).

ПОПУЛІЗМ – стиль політичної діяльності, зорієнтований на завоювання популярності серед широких мас за допомогою загравання з ними, демагогії, маніпуляцій, примітивних аргументів, стереотипів, міфів і нереальних обіцянок досягнення швидких позитивних результатів.

ПРАГМАТИЗМ – орієнтація політичного суб'єкта на досягнення поставленої мети як головний критерій і чинник політичної діяльності.

ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – основні та загальновизнані норми і правила відносин між державами, які передбачають суверенну рівність, мирне урегулювання суперечок, непорушність кордонів і сумлінне виконання зобов'язань із міжнародного права.

ПРОПАГАНДА – діяльність по поширенню певних знань та ідей; вплив на політичну свідомість людей і соціальних груп з метою формування певного ставлення до політичних лідерів, політичних інститутів, політичної системи в цілому, а також формування моделей політичної поведінки.

ПРОЦЕС ПОЛІТИЧНИЙ – сукупна діяльність суб'єктів політичних відносин; послідовна зміна стану політичної системи та її підсистем і елементів, їх модернізація і трансформація, які здійснюються під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, внутрішніх і зовнішніх умов життя суспільства.

ПУТЧ – державний переворот, що ініціюється невеликою групою змовників і здійснюється збройними діями, які не опираються на широку підтримку мас.

Р

РАДИКАЛІЗМ – стиль діяльності і поведінки, що спрямований на рішучу, кардинальну зміну політичних відносин, політичної системи та її інститутів.

РАСИЗМ – сукупність концепцій, основу яких становлять положення про неповноцінність тих чи інших людських рас та про їх одвічний поділ на «вищі» і «нижчі».

РАТИФІКАЦІЯ – затвердження вищими органами державної влади міжнародно-правових договорів, угод.

РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНІ – сукупність засобів і методів, застосування яких забезпечує суб'єкту влади можливість здійснювати вплив на діяльність і поведінку об'єкта, досягати певних цілей шляхом завоювання, утримання і використання влади.

РЕПРЕСІЇ – каральні заходи, що застосовуються органами державної влади.

РЕФЕРЕНДУМ – особливий тип всенародного або місцевого голосування з метою виявлення громадської думки щодо важливих соціально-політичних питань.

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНА – перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється еволюційно, без зміни основ існуючого ладу.

С

СЕПАРАТИЗМ – прагнення до відділення частини держави та перетворення її на нову незалежну державу або автономне утворення.

СІОНІЗМ – політична ідеологія і рух, який ґрунтується на концепції виключної ролі єврейського народу у світовій історії, необхідності його концентрації на одній території.

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА – тип організації державного і громадського життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на гідне життя і відповідальність держави за добробут і безпеку її громадян.

СТРАЙК – масове припинення праці з метою впливу на процес прийняття певних рішень і задоволення певних економічних чи політичних вимог.

СТРАТЕГІЯ – система великомасштабних політичних рішень і накреслених напрямів діяльності на значний період, реалізація яких забезпечує досягнення основної мети.

СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство влади держави всередині країни та її незалежність від влади іншої держави.

СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ – діюча особа, соціальна група чи організація, які, керуючись тими чи іншими інтересами, здійснюють певні дії, що спрямовані на реалізацію цих інтересів і досягнення певних цілей.

Т

ТАКТИКА – визначення шляхів, методів і засобів, які оптимально відповідають конкретним умовам та обставинам і забезпечують успіх і досягнення віддаленої мети.

ТЕОКРАТІЯ – форма державного правління, за якої безпосереднім носієм влади вважається Бог, а її реалізація здійснюється переважно главою церкви і духовенством.

ТЕРОРИЗМ – нелегальна форма політичної боротьби, яка здійснюється засобами залякування, насильства і фізичної розправи з політичними противниками.

ТЕХНОКРАТІЯ – тип політичного режиму, в якому домінуюче становище посідають технічні фахівці (технократи).

ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНІ – сукупність і системи методів та засобів послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

ТИМОКРАТІЯ – форма правління, в умовах якої влада належить привілейованій частині населення з високим майновим цензом.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – терпиме ставлення до інакодумства і дій політичних опонентів.

У

УЗУРПАЦІЯ – насильницьке, протизаконне захоплення влади, або присвоєння чужих прав і повноважень.

УТОПІЯ – образ ідеальної влади і нездійсненого на практиці суспільного чи державного устрою.

Ф

ФАТАЛІЗМ – світоглядна позиція, згідно з якою будь-які дії людини чи соціальної спільноти наперед визначені потойбічною силою, що повністю поглинає індивідуальну або колективну волю.

ФАШИЗМ – різновид тоталітарного режиму, який ґрунтується на культі нації, расизмі і шовінізмі, відкритій терористичній диктатурі, насильстві, войовничому антидемократизмі, репресіях та нетерпимості до інакодумства.

ФРАКЦІЯ – об'єднання членів однієї політичної партії чи блоку в парламенті.

Х

ХАРИЗМА – тип лідерства, який ґрунтується на вірі у виняткові якості політичного діяча, його мудрість і героїзм, магічну силу, що дає йому змогу піднятися над масою, створити ореол пошани і безумовної підтримки, дозволяє здійснювати в суспільстві функції вождя чи реформатора.

Ц

ЦЕНЗ – встановлені законодавчо обмеження щодо реалізації громадянами виборчих прав.

ЦІЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ – комплекс завдань, які спрямовані на захист національних інтересів на міжнародній

арені; розвиток взаємовигідного співробітництва з іншими державами та народами; збереження миру й усунення загрози війни; забезпечення сприятливих міжнародних умов для розв'язання внутрішніх проблем країни.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – полісемантичне поняття, яке використовується для характеристики рівня розвитку суспільства і властивої йому структури, матеріальних, соціальних і духовних відносин, а також норм, цінностей та ідеалів.

Ш

ШОВІНІЗМ – агресивна форма націоналізму, що ґрунтується на пропаганді національної виключності і зверхності, розпалюванні національної ворожнечі і ненависті.

Я

ЯВИЩА ПОЛІТИЧНІ – складові, елементи політичного життя, що є відображенням певних процесів, відносин, діяльності політичних суб'єктів, та об'єкти, на які вона спрямована.

ЗМІСТ

Вступ	3
Лекція № 1. Предмет і еволюція науки про політику.	
Сучасна політична наука	5
Лекція № 2. Історія світової політичної думки	15
Лекція № 3. Політика і влада як соціальні явища	32
Лекція № 4. Політичний режим	39
Лекція № 5. Політична система суспільства	52
Лекція № 6. Держава в політичній системі суспільства	62
Лекція № 7. Правова держава і громадянське суспільство	74
Лекція № 8. Вибори і виборчі системи	85
Лекція № 9. Політичні партії та партійні системи	98
Лекція № 10. Політичні еліти та політичне лідерство	113
Лекція № 11. Політична культура	129
Лекція № 12. Політична свідомість та ідеологія: історія і сучасність	138
Лекція № 13. Зовнішня політика і міжнародні відносини	153
Лекція № 14. Україна в системі міжнародних відносин	160
Джерела і література	171
Словник термінів	181

ДЛЯ ЗАДАТОК

Навчальне видання

БОБІНА Олег Валерійович
ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

ОСНОВИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ
КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Навчальний посібник

Комп'ютерне верстання *В. В. Москаленко*
Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 11,2. Тираж 100 прим. Вид. № 4. Зам. № 1504-27.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025

E-mail : publishing@nuos.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.